

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

ZEMAHŞERÎ VE EL-MÜFRED VE'L-MÜELLEF ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MERVE NUR GÜNDÜZ

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET MEYDAN

**YALOVA
HAZİRAN 2023**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

ZEMAHŞERÎ VE EL-MÜFRED VE'L-MÜELLEF ADLI ESERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MERVE NUR GÜNDÜZ
207213008

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET MEYDAN

YALOVA
HAZİRAN 2023

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez/Proje Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “**ZEMAHŞERÎ VE EL-MÜFRED VE’L-MÜELLEF ADLI ESERİ**” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

İmza

Merve Nur GÜNDÜZ

ÖNSÖZ

Arap dili, dinî ilimlerde esas olup mefhumu ve maksudu anlamamıza yarayan önemli bir vasıtaadır. Temel İslâm Bilimleri ile ilgilenen her kişinin bu dili ve kurallarını iyi bilmesi gerekir. Zira Kur'an'ı Kerim'in dili olması hasebiyle aynı zamanda dinin ve din ilimlerinin de ana dilidir. Bu ve benzeri sebeplerden bazı âlimler eserinde Arap dili gramerini bilmenin farz-ı kifâye olduğuna yer vermiştir. Bu durum Arapça'yı bütün yönleriyle bilme gayesini de beraberinde getirmiştir. Arap dili ve grameri hakkında geçmişten günümüze birçok eser telif edilmiş, araştırmalar yapılmıştır. Zemahşerî'de (ö. 538/1144) bu alanda otorite sahibi olup telif veren âlimlerdendir. Araştırmamıza konu olan *el-Müfred ve'l-Müellef* adlı eser Zemahşerî'nin kaleme aldığı bir nahiv risalesidir. Çalışmamızda eseri nahiv ilmindeki yeri açısından incelemeye çalıştık.

Çalışmamız bir giriş kısmı, iki bölüm, bir de sonuç kısmından meydana gelmektedir.

Giriş: Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı ve yönteminden bahsettik.

Birinci Bölüm: Zemahşerî'nin Yaşadığı Dönem, Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Tezimizin ilk bölümünde çalışmamıza konu olan *el-Müfred ve'l-Müellef* adlı eserin müellifi Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'nin yaşadığı döneme, hayatına ve onun ilmi şahsiyetine yer verdik.

İkinci Bölüm: *El-Müfred Ve'l-Müellef* Adlı Eserin İncelenmesi

İkinci bölümde eserin içerik ve yöntem açısından tahlilini yaptık. Bu itibarla eserin içeriğini ele alırken; eserin ismi ve müellife aidiyeti, kaleme alınış sebebi, şerhleri, yazma nüshaları ve eserin ana konu başlıklarına yer verdik. Yöntem olarak incelerken ise müellifin eseri yazarken takip ettiği yönteme, eserin muhtevasına ve diğer eserlerden ayrılan noktalarına değindik.

Bu çalışmayı yapmaya beni sevk eden konu seçimi başta olmak üzere her türlü desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet MEYDAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Karşılaştığım tüm zorluklarda yardımını esirgemeyen ve beni daima teşvik eden Merve KÜÇÜKZOROĞLU ve Ebrar ERSOY başta olmak üzere tüm arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Sadece tez süreci boyunca değil bir ömür boyu her türlü fedakârlığı yapıp arkamda durup, bana hep destek olan kıymetli anneme, babama ve kardeşlerime en içten şükranlarımı sunarım.

Son olarak çalışmamı nihayete erdirme noktasında desteğini esirgemeyen kıymetli eşim Baran KUTLUAY'a bilhassa teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Haziran – 2023

Merve Nur GÜNDÜZ

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI.....	1
1.2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	1
2. ZEMAHŞERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE İLMİ ŞAHSİYETİ.....	3
2.1. ZEMAHŞERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM	3
2.1.1. Coğrafi durum.....	3
2.1.2. Siyasi durum	4
2.1.3. Dini durum.....	5
2.2. HAYATI.....	6
2.3. İLMİ ŞAHSİYETİ.....	8
2.3.1. Seyahatleri.....	8
2.3.2. Mezhebi.....	9
2.3.3. Hocaları	9
2.3.3. Talebeleri	11
2.3.4. Eserleri	13
3. EL-MÜFRED VE'L-MÜELLEF ADLI ESERİN İNCELENMESİ	21
3.1. ESERE GENEL BİR BAKIŞ	21
3.1.1. Eserin ismi ve müellife aidiyeti	21
3.1.2. Eserin kaleme alınış sebebi.....	22
3.1.3. Şerhleri.....	23
3.1.4. Eserin ana bölümleri	24
3.1.5. Başı ve sonu	26
3.1.6. Eserin yazma nüshaları	27
3.1.7. Tahkik çalışmaları.....	29
3.2. ESERİN İÇERİK AÇISINDAN İNCELENMESİ	31
3.2.1. Muhtevâsı.....	31
3.2.2. İstişhâdı	47

3.2.3. Misalleri	52
3.2.4. Yöntemi.....	53
4. SONUÇLAR	55
KAYNAKLAR	57
EK-1: NÜSHA ÖRNEKLERİ	62
ÖZGEÇMİŞ	68
TEZDEN TÜRETİLEN YAYIN VE ESERLER	68

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Bin, ibn
çev	: Çeviri
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Haz.	: Hazreti
m.	: Miladi
nr.	: Demirbaş numarası
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Tarih yok
vr.	: Varak (Yazma eserler için)

ZEMAHŞERÎ VE EL-MÜFRED VE'L-MÜELLEF ADLI ESERİ

ÖZET

Arapça, Kur'ân-ı Kerîm'in dili olması hasebiyle dinin ve din ilimlerinin ana dilidir. Mefhumu ve maksudu anlamamıza yarayan önemli bir vasıtaadır. Temel İslâm ilimleri ile ilgilenen her kişinin bu dili ve kurallarını iyi bilmesi gerekir. Bu durum Arapçayı bütün yönleriyle bilme gayesini beraberinde getirmiş, Arap dili ve grameri hakkında geçmişten günümüze birçok eser telif edilmiş, araştırmalar yapılmıştır. Zemahşerî (ö. 538/1144) de söz konusu eserleri telif eden âlimlerdendir. Nahiv ilmine dair kaleme aldığı el-Mufasssal ve el-Unmûzec adlı eserleri meşhurdur. Bir de bu ilme yeni başlayan talebeler için telif ettiği ve diğer kitaplarından içerik ve yöntem bakımından farklılık arz eden el-Müfred ve'l-Müellef adlı risalesi vardır. Yazar bu risaleyi Mekke halkı için kaleme aldığını ve kitabı telif ederken, kuralı bilinmeyen lafızlara bir kayıt getirme, Arap dilinde kapalı kalan noktaları açığa kavuşturma, akla zor gelen noktaları yakınlaştırma amaçlarını edindiğinden bahsetmiştir.

Zemahşerî bu risaleyi yazarken konuları iki ana başlık altında incelemiştir. Birincisi müfreddir (tekiller). Bu başlıkta müfred lafızları (isim, fiil, harf); kısımları ve alt başlıkları açısından inceleyip dile ait durumlarına yer vermiştir. İkinci ana başlık ise müellef başlığıdır. Bu kısımda, müfred lafızlardan oluşan mürekkeb (birleşik) lafızlara yer vermiştir. Müellef, sözlükte bir araya getirilmiş, ilişkilendirilmiş, bağlanmış manalarına gelir. Zemahşerî, müellef lafzını aralarında bağlantı bulunan kelime ve kelime grupları için kullanmıştır. Nitekim bu terkipleri dokuz çeşit olarak sıralamış ve aralarındaki anlam ilişkisini gözeterek açıklamıştır. El-Müfred ve'l-Müellef, hakkında yapılan çalışmaların azlığı ile dikkat çeken bir eserdir. Araştırmamız eseri, Arap Dili grameri açısından inceleyerek bu eksiliği gidermeye yönelik olmuştur. Çalışmamızda önce yazarın hayatı ile ilgili bilgi verildikten sonra söz konusu eseri yazarken takip ettiği yöntem, eserin muhtevasına ve diğer eserlerden ayrılan noktalara değinilmiştir. Müellifin eserde takip ettiği yöntem diğer nahiv eserlerinde sıkça rastladığımız bir yöntem değildir. Bu açıdan yazar, gramer öğretirken gramerin arka planında yatan bazı nedenlere ve manalara kendi sistemiyle değinerek telif edilen diğer nahiv risaleler içinde farklı bir çalışma ortaya koymuştur. Çalışmamızda eserin bu yönüne ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, Zemahşerî, el-Müfred ve'l-Müellef , el-Mufasssal

ZAMAKHSHARĪ AND HIS WORK AL-MUFRAD WA-'AL-MU'ALLAF

ABSTRACT

Since Arabic is the language of the Qur'ān, it is the mother tongue of religion and religious sciences. It is an important tool that helps us to understand the concept and purpose. Everyone interested in basic Islamic sciences should know this language and its rules very well. This situation brought with it the aim to learn Arabic in all its aspects. From the past to the present, a lot of work have been accomodated, and the research have been conducted about the Arabic language and its grammar. Al-Zamakhsharī (d. 538/1144) is one of the scholars who studied and wrote on the subject. His works, al-Mufasssal fī tārikh al-'Arab qabla al-Islām, and al-Unmuzaj, which he wrote on the science of nahw, are famous. There is also a treatise named al-Mufrad wa-'al-mu'allaf fī 'al-nahw, written by him for students who have just started in this science. This book differs from his other books in terms of its content and the method it follows. The author mentioned that he wrote this treatise for the people of Mecca, and that while he was writing the book, he aimed to bring a record to the words whose rules are unknown, to clarify the closed points in the Arabic language, and to explain the parts that are hard to understand.

While writing this treatise, Al-Zamakhsharī examined the subjects under two main headings. The first of them is Mufrad (singular words). Under this heading, Mufrad words (noun, verb, letter) are examined in terms of their parts, sub-headings, and their grammatic rules. The second main topic is Mu'allaf. This topic is about Murakkab (compound) words that consist of mufrad words. The lexical meaning of "mu'allaf" is; brought together, linked together, associated, and connected. Al-Zamakhsharī used the word "mu'allaf" for words and word groups that have a connection between them. As a matter of fact, he listed nine types of word connections and explained them by building a relationship depending on the meanings. Al-Mufrad wa-'al-mu'allaf is a work that only a few studies made on it. This research is made to fill this gap by examining the work in terms of Arabic Language grammar. In this paper, after a brief information about the author is given, the method he followed while writing the work in question, the content of the work, and the points that differ from other works are mentioned. The method followed by the author in the work is not a method that is frequently encountered in other works in the science of nahw. In this respect, the author has presented a different study among the other grammar treatises by referring to some background knowledge of the reasons and meanings of grammar rules while teaching grammar with his own system. In our study, we will try to present this method followed by the author by citing sample texts from the book.

Keywords: Arabic Language, Nahw, Al-Zamakhsharī, al-Mufrad wa-'al-mu'allaf, al-Mufasssal

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Geçmişten günümüze gerek dini gerek sosyal ve kültürel sebeplerden Arap dili gramerine yönelik sayısız eser telif edilmiştir. Eserlerin telifinde kullanılan üslup, konu tertibi, terminoloji kullanımından kaynaklanan farklılıklar eserlerin muhtevasının ve yönteminin birbirlerinde farklı olmasına neden olmuştur. Araştırmamıza konu olan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) el-Müfred ve'l-Müellef adlı eseri de yöntemi ve içeriği bakımından diğer nahiv risalelerinden farklılık arz etmektedir. Zemahşerî bu eserinde salt bir gramer öğretiminden ziyade cümleyi oluşturan öğelerin birbirleri arasındaki ilişkiyi incelemiş bu ilişkiden ortaya çıkan manalara değinmiştir. Müellifin bu yöntemi diğer nahiv risalelerinde rastladığımız bir metot olmaması hasebiyle özgünlüğüyle dikkat çeker.

Zemahşerî bu risaleyi yazarken konuları iki ana başlık altında incelemiştir. Birinci başlık müfreddir (tekiller). Bu başlıkta müfred lafızları (isim, fiil, harf); kısımları ve alt başlıkları açısından inceleyip dile ait durumlarına yer vermiştir. İkinci ana başlıkta ise müfred lafızlardan oluşan mürekkeb (birleşik) lafızlara yer vermiştir. Bu açıdan eser, kendinden önce telif edilen nahiv risalelerine yeni bir soluk kazandırmıştır. Çalışmamızda önce müellifin hayatına, ilmi kişiliğine ve eserleriyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Eser ile ilgili bölüme geçildiğinde ise müellifin eseri yazarken takip ettiği yöntem, eserin muhtevasına ve diğer eserlerden ayrılan noktalarına değinilmiştir.

Bu çalışmayı yaparken, Zemahşerî gibi birçok ilimde zirve olan bir âlimin, nahiv ilminde telif ettiği ancak ilim dünyasında pek bilinmeyen bu eserin tahlilini yaparak bu telifi ilim dünyasına kazandırmayı gaye edindik.

1.2. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamızı iki bölüme ayırdık:

Birinci bölümde Zemahşerî'nin yaşadığı dönem hayatı ve ilmi şahsiyeti ile ilgili bilgi verilecektir. Bu anlamda bilgileri aktarırken başlıca kullanılan kaynaklar; tabakât ve terceme kitapları, buldân kitapları ve tarih alanında kaleme alınmış muhtelif kaynaklar olacaktır.

İkinci bölümde çalışmamıza konu olan *el-Müfred ve'l-Müellef* eseri, içeriği ve yöntemi bakımından ele alınıp tahlil edilecektir.

Sonuç kısmında ise tez çalışmamız boyunca çıkardığımız sonuçlar zet bir şekilde sunulmaya çalışılacaktır.

2. ZEMAHŞERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI ve İLMİ ŞAHSİYETİ

Tezimizin ilk bölümünde çalışmamıza konu olan el-Müfred ve'l-Müellef adlı eserin müellifi Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'nin yaşadığı döneme hayatına ve onun ilmi şahsiyetine yer verilecektir.

2.1. Zemahşerî'nin Yaşadığı Dönem

Büyük dil ve edebiyat âlimi Ebü'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî'yi daha iyi anlamak ve onu daha yakından tanımak için öncelikle yetiştiği çevrenin ve yaşadığı dönemin özelliklerine değinmek isabetli olacaktır. Böylece önce Zemahşerî'nin yaşadığı bölgenin coğrafi konumuna ve özelliklerine daha sonra Zemahşerî devrindeki siyasi duruma son olarak da o bölgede yaşayan halkın dini durumuna yer verilecektir.

2.1.1. Coğrafi durum

Zemahşerî'nin doğup büyüdüğü yer olan Hârizm (خوارزم), Orta Asya'da Ceyhun nehrinin arka tarafında kalan kısım olup, o bölgenin büyük beş vilayetinden birisidir. Bu vilayetler; başkentleri Buhara ve Semerkand olan Sogd, Saganiyan, Fergana, Taşkend olarak da bilinen Şaş, ve günümüzde Hive olarak bilinen Hârizm'dir. İçlerinde en büyük olanı ise Hârizm'dir. Yüzey alanı geniş, arazisi bol, şehirleri ve köyleri olan, çokça çarşı pazarı kurulan, köle, küçükbaş hayvan, deri, yün, kavun ticareti yapılan bir şehir olmasıyla meşhurdur.¹

Bu bölge Emevîler döneminde hicri 93/713 senesinde fethedilmiştir. Fetihden sonra bölgede İslamiyet hızla yayılmıştır. Öyle ki burası İslam kültürünün önemli bir merkezi haline gelmiş; Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî (ö. 313/925), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Zemahşerî (ö. 538/1144), Mutarrizî (ö. 610/1213), Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229) gibi hatırı sayılır âlimler yetişmiştir.² Böylece bu bölge, âlim ve fakih insanların yaşadığı, İslam kültür ve medeniyetine birçok önemli isim kazandıran güzel belde şeklinde övülmüştür.³

Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde Merv, Belh, Nîsâbûr, Sicistan, Cürcân şehirleri bölgenin gelişmiş yerleşim merkezi olarak öne çıkmıştır. Müellifimizin nisbet edildiği

¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 2/395; Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır), s.525.

² Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, Haz. İsmail Kurt (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), s.11.

³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 2/395-398.

Zemahşer ise, önceleri Hârizm'in yakınlarında bir köy iken Hârizm'in zamanla büyümesiyle Hârizm onun içinde bir mahalle olmuştur.⁴

2.1.2. Siyasi durum

Zemahşerî, Abbasî Devleti'nin zayıflayıp hilafetin yalnızca isim olarak kaldığı ve devletin parçalanma sürecine girdiği devirde yaşamıştır. Yaşanan bu zayıflama sonucunda birçok İslami Devletler oluşmuştur. Abbasîlerin başkenti olan Bağdat önce Büveyhîlerin eline daha sonra ise Büyük Selçuklu adıyla tarih sahnesinde yerini alan Selçukluların hakimiyetine geçmiştir.⁵ Muasır olduğu Abbasî halifeleri şunlardır:

1-Muktedî-Biemrillâh (ö. 467/1075)

2-Müstazhir-Billâh (ö. 487/1094)

3-Müsterşid-Billâh (ö. 512/1118)

4-Râşid-Billâh (ö. 529/1135)

5-Muktefi-Liemrillâh (ö. 530/1136)

Hârizm bölgesinde Arapların hakimiyetinden sonra peş peşe üç devlet hüküm sürmüştür. Bunlar: Sâ mânî Devleti, Selçuklu Devleti ve Hârizmî Devleti'dir.

Sâ mânîler: Hicri 261-389 yılları arasında Buhara şehrini başkent edinerek Hârizm'de hüküm sürmüşlerdir. Hicri 389 yılında Gazneli Mahmud eliyle yıkılmıştır.⁶

Selçuklular: Zemahşerî Selçukluların parlak döneminde yaşamıştır. Nitekim o, Melikşah ve onun ve babası Alparslan'ın meşhur veziri Ebû Alî Kıvâmuddîn (Gıyâsuddevle, Şemsulmille) Nizâmülmülk (ö. 485/1092) zamanında dünyaya gelmiştir. Nizâmülmülk Bağdat, Nîsâbûr, İsfahan ve Herat gibi farklı yerlerde medreseler kurmuştur. Bu medreselerin en önemlisi Bağdat'ta kurulan Nizâmiye medresesidir. Bu medresede isimleri ve eserleri dünyaya yayılmış pek çok âlim yetişmiştir.⁷ Zemahşerî'nin de eğitim hayatında Nizâmiye Medreseleri'nin önemli bir yeri vardır. Kendisi müderris Mevhûb b.

⁴ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, 1982), 3/265.

⁵ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Ru'ûsü'l-mesâ'il*, thk. Abdullah Nezîr Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslamiyye, 1987), s.14

⁶ Zemahşerî, *Ru'ûsü'l-mesâ'il*, s.14

⁷ Hafız Ahmed Hamdî, *ed-Devletü'l-Havazmiyye ve'l-Moğol*, (Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî), s.20-22.

Ahmed el-Cevâlikî'nin derslerine katılıp altmış altı yaşında iken ondan icâzet almıştır.⁸ Muasır olduğu Selçuklu hükümdarları şunlardır:

1-Celâlüddîn Ebü'l-Feth Melikşah (465-485/1072-1092),

2-Nâsiruddîn Mahmud (485-487/1092-1094),

3-Rüknüddîn Ebü'l-Muzaffer Berkyaruk (487-498/1094-1104),

4-Rüknüddîn Melikşah II (498-498/1104-1105),

5-Muhammed Tapar (498-511/1105-1117),

6-Muizzüddîn Ebü'l-Hâris Sencer (511-552/1117-1157)

Hârizmîler: Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer, 491/1098 yılında, Kutbuddîn Muhammed b. Anûş Tekin'i, eski gelenekte de olduğu gibi, "Hârizmşâh" unvanı ile Hârizm valiliğine tayin etmiştir. Böylece Hârizm'in Türklerin idaresindeki en parlak dönemi başlamıştır. Sultan Sencer'in oğlu Atsız devrinde (521-551/1127-1156) yarı müstakil bir devlet haline gelmiştir. Sonraki dönemlerde ise güçlenerek bağımsız bir devlet haline gelmiş iken Alâaddin Muhammed (597-617/1200-1220) devrinde Moğol istilası ile yıkılmıştır.⁹ Hârizmşah unvanıyla Hârizm'i yönetenlerden Zemahşerî'nin muasırları şunlardır:

1-Anûş Tekin (470-490/1077-1097),

2-Kutbuddîn Muhammed (490-521/1097-1127),

3-Atsız b. Muhammed (521-551/1127-1156).

2.1.3. Dini durum

Hârizm'de yaşayan insanlar arasında din, itikad ve mezhep farklılıklarına rastlamak mümkündü. Bölgede Müslümanlarla birlikte çok sayıda Yahudi, az sayıda Hristiyan vardı. Horasanlılar çoğunlukla ehli sünnet mezhebini benimsemişlerdi. Hz. Ali'nin çocukları halkın nezdinde büyük bir itibara sahipti. Bu sebeple şiîler de vardı. Bölgede bir dönem söz sahibi olan Büveyhîlerin (332/943) hükümdarları önce şiîliği yaydılar. Ardından Büveyhîlerin vezirliğini yapan Sâhib b. Abbâd mutezileye yakınlık gösterdi ve mu'tezile olanları yüksek mevki ve makamlara getirdi. Onun bu davranışı halk arasında mu'tezile mezhebinin yayılmasına neden oldu. Böylece Hârizm dolaylarında çok sayıda

⁸ Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013)

⁹ Selami Sönmez, "Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (40), (Erzurum, 2009), s.147-169.

mu‘tezile âlim yetişti. Zemahşerî’nin dediğine göre o dönemde mu‘tezilî olmak Hârizmîler için büyük bir övünç kaynağıydı. Nitekim mu‘tezilenin görüşleri halk arasında tamamen yayılmış, kahir ekseriyeti tarafından benimsenmişti.¹⁰

2.2. Hayatı

Biyografik eserleri incelediğimizde görüyoruz ki; Zemahşerî’nin hayatı tek bir çizgi üzerine devam etmeyip daima yenilikler ve değişimlere açık bir şekilde süregelmiştir. Hayatında yaşadığı ve karşılaştığı olaylara Zemahşerî bizatihi kendisi de kasidelerinde ve nesirlerinin bir bölümünde yer vermiştir. Bu bilgiler ışığında hayatını özetlemeye çalışacağız.

Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî; tefsir, dil, edebiyat, kelam gibi ilimlerde söz sahibi çok yönlü bir din âlimidir. Kız kardeşinin oğlu Ebû Amr Âmir b. el-Hasen es-Semsar’ın naklettiğine göre 27 Recep çarşamba günü hicri 467 yılında Hârizm Zemahşer’de dünyaya gelmiştir.¹¹

Nesebi hakkında farklı görüşler vardır. Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229) Mahmûd b. Ömer b. Ahmed olarak zikretmiştir.¹² İbn Hallikân (ö. 681/1282) ve İbnü’l-Kıftî’ye (ö. 646/1248) göre ise Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer’dir.¹³ Süyûtî (ö. 911/1505) *Buğyetü’l-Vuât* adlı eserinde Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed şeklinde zikretmiştir.¹⁴

Künyesi Ebü’l Kâsım’dır. Doğduğu yere nispetle “Hârizmî” ve “Zemahşerî”, Mekke’de Kâbe’ye mücâvir olarak bulunduğu “Cârullah”, ilmi kişiliğinin büyüklüğüne işaretle “Allâme”, “İmâmü’l-Kebîr”, doğduğu yerin gurur kaynağı olduğundan “Fahrü’l-Hârizm, otorite olduğu ilimlere dikkat çekilerek “Nahvî”, “Lügavî”, “İmâmü’l-Luga”, “İmâmü’n-Nahv”, “İmâmü’l-Beyân”; itikadî mezhebinden dolayı “Mu‘tezilî” amelî mezhebinden ötürü ise “Hanefî” olarak anılmıştır.¹⁵ Ayrıca bazı kişilerin onun belagat ilmindeki

¹⁰ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.12-14.

¹¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu‘cemü’l-üdebâ (İrşâdü’l-erib ilâ ma‘rifeti’l-edib)*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut, Dâru’l-Ğarib el-İslamî, 1993), 6/2688; İbnü’l Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 3/266.

¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 6/2687.

¹³ İbnü’l Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 3/265; Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü’l-a’yân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 5/168.

¹⁴ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetü’l-vuât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, (Lübnan: Mektebetü’l-Asriyye, t.y.), 2/279.

¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 6/2687; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, thk. Şuayb Arnavut, (Müessesetü’r-Risale, 1985); Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Bulga fî terâcimi eimmeti’n-nahv ve’l-*

üstünlüğüne dikkat çekerek, “belagata dair yapılabilecek her şeyi yapıp bitiren” manasında “Seyfü’l-Belaga” şeklinde şiirlerinde zikrettiklerine de rastlanmıştır.¹⁶ Tüm bunlarla birlikte en meşhur olduğu lakabı “Cârullah ez-Zemahşerî” olmuştur.

Kaynaklarda bacaklarından birinin olmadığı ve odundan bir bastona dayanarak yürüdüğü rivayet edilir. Bu durum için birkaç farklı rivayet zikredilmiştir. En meşhuru, Hârizm’de seyahat ederken şiddetli kar ve soğuğun etkisiyle bacağına telef olduğudur. Nitekim o çevrenin ve özellikle Hârizm’in iklim şartları incelendiğinde, o bölgede kış mevsiminin çok soğuk ve şiddetli geçtiği bilinmektedir. Bu nedenle birçok insanın kötü hava koşullarından etkilenip vücutlarına zarar geldiği rivayet edilir. Dolayısıyla Zemahşerî’nin de bacağına bu nedenden zarar görmesi akla uzak bir ihtimal değildir.¹⁷

Herhangi bir had cezasından dolayı değil de başına gelen bir zarar neticesinde bacağına kaybeden Zemahşerî’nin yanında bunu ispatlamak için bir belge taşıdığı da rivayetler arasındadır.¹⁸

Annesi ve babası hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak annesinin takvalı, sâliha bir kadın olduğu rivayet edilir.¹⁹ Babasının ise Zemahşer kasabasının imamı olup gecelerini ibadetle gündüzlerini oruçla geçiren dindar bir şahsiyet olduğu nakledilir. Nitekim Zemahşerî ilk tahsilini babasının yanında yapmış ondan okuma yazma ve Kur’an-ı Kerim öğrenmiştir.²⁰ Bu dönemde babası dışında öğrenim gördüğü hocalar hakkında bir bilgiye kaynaklarda yer verilmemiştir.

Zemahşerî dönemin hükümdarlarına, onları öven şiirler yazıp methiyeler sıralamıştır. Ancak ne zamanki 512 (1118) yılında kırk beş yaşındayken şiddetli bir hastalığa yakalanır o zaman kendi iç aleminde şayet bu hastalıktan kurtulursa maddi menfaat için devlet adamlarına bir daha methiye yazmayacağına, onlardan makam ve mevki beklemeyeceğine dair söz verir.²¹

luga, (Kuveyt: Dâru’n-Neşr, 1986), s.75; Süyûtî, *Buğyetü’l-vuât*, 2/279; Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235-238.

¹⁶ Abdüssettâr Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî* (Kahire: Müessesetu’l-Muhtar,2004), s.341; Yusuf el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî* (Beyrut: Dâru’s-Sâdir, 1429/2008), s.227.

¹⁷ Bazı rivayetlerde ise Zemahşerî’ye bacağına neden bu durumda olduğu sorulmuş, o da çocukluk yıllarında bir kuşun ayağını kopardığından ve bunun neticesinde annesinin bedduasını alıp attan düşüp sakat kaldığından söz etmiştir. bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ*, 6/2688; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 3/268; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 5/169; Süyûtî, *Buğyetü’l-vuât*, 2/280.

¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 5/169

¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-üdebâ*, 6/2688; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 3/166

²⁰ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâde fi mevzû’âtî’l-‘ulûm*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmî, 1985), 2/87.

²¹ Zemahşerî, *Makâmâtü’z-Zemahşerî*, (Mısır: Matbaatü’l-Abbasiye,1982), s.11.

Hayatı boyunca bekar kalıp hiç evlenmeyen Zemahşerî bu durumun nedenini *Atvaku'z-Zeheb* adlı eserinde şöyle açıklamıştır: “Kadına dış güzelliği için değil hayası için talip ol! Hem güzel hem de hayâlî olursa bu mükemmel olur. Ama en iyisi, asırlarca yaşasan da bekâr kalmandır.”²²

Yine başka bir şiirinde, çocukların çirkin bir iş yaptığı zaman babasının duyacağı utancın büyük olacağını, bu nedenle zarar ve eziyete sebep veren çocuk sahibi olmaktansa evlenmeyi terk etmenin daha doğru bir hareket olduğunu söylemiştir.²³

Ancak saydığımız nedenler bir yana, en önemlisi ilme ve öğrencilerine daha fazla vakit ayırmak için evlilikten ve evlilik sorumluluğundan uzak durduğunu söyleyebiliriz. Nitekim onun “Kitaplarım ve onu nakledenler, bana yeter”²⁴ sözü de bu görüşümüzü desteklemektedir.

Son seyahati Mekke’den yine memleketi Hârizm’e doğru olmuş ve burada bir süre yaşadıktan sonra hicri 538 yılında Ramazan ayı arefe gününde vefat etmiştir.²⁵

2.3. İlmî Şahsiyeti

2.3.1. Seyahatleri

Zemahşerî ilk tahsilini babasının yanında yapmış ondan okuma yazma ve Kur’an-ı Kerim öğrenmiştir. Çocukluk dönemi bitip de yetişkin bir genç olduğu vakit babası onun bir meslek sahibi olmasını istemiştir. Nitekim o dönemde ailesi geçim sıkıntıları çekmektedir. Babası, Zemahşerî’nin sağlık durumundan dolayı söz gelimi bir ayağının olmaması nedeniyle oturularak yapılan bir iş olan terziliği öğrenmesini ister. Ancak o, ilim tahsil etmeye duyduğu şevkten ötürü babasına yalvararak onu Hârizm’e götürüp bir medresede eğitim almak istediğini söylemiş böylece Hârizm’e giderek orada ilim tahsiline başlamıştır.²⁶

Gençlik yıllarından itibaren Horasan, Isfahan, Bağdat, Mekke gibi dönemin ilim merkezi kabul edilen şehirlerde bulunmuş, buralarda fıkıh, tefsir, hadis, mantık, felsefe, dil gibi birçok ilim tahsil etmiş ve ders halkalarına katılmıştır. Mekke’de Kâbe’ye mücâvir olarak

²² Zemahşerî, *Atvaku'z-zeheb*, (Matbaatü Nuhbetü'l-Ahbâr, 1886), s.35.

²³ Ahmed b. Muhammed el-Hûfî, *ez-Zemahşerî*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1966), s.96-97.

²⁴ Zemahşerî, *Rebî'u'l-ebâr ve nûsusu'l-ahbâr*, thk. Abdülemîr Mihnâ, (Beyrut:Muessesetü'l-Âlemî, 1992), 1/8.

²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/173.

²⁶ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-'ulûm*, 2/89.

bulunduğundan Cârullah lakabını almıştır.²⁷ Ömrünün sonuna kadar da ilim yolunda yaptığı bu seyahatler devam etmiştir.²⁸

2.3.2. Mezhebi

Zemahşerî itikatta Mutezile mezhebini benimsemiş ve önde gelen temsilcilerinden olmuştur. Mezhebine dair görüşlerini başta el-*Keşşaf* adlı tefsirinde olmak üzere kitaplarında yer vermiş karşı olduğu düşünce ve mezhepleri ağır bir şekilde eleştirmiştir.²⁹ Mutezilî olduğunu insanlara ilan etmekten çekinmemiştir. Nitekim bir kapıyı çalıp da “Kim o?” denildiğinde “Ebü’l-Kâsım el-Mutezilî” şeklinde cevaplar verdiği rivayet edilmektedir. Meşhur eseri *Keşşaf*’ın başında “الحمد لله الذي خلق القرآن” ifadesine yer vermiş ancak insanların bu nedenle eserden uzaklaştıklarını ve okumayı terk ettiklerini görünce “خلق” lafzını “جعل” lafzıyla değiştirmiştir.³⁰

Amelî mezhep olarak diğer Hârizmliler gibi Zemahşerî’de Hanefîdir. Hanefî olmakla övünmüştür:

وَأُسْنِدُ دِينِي وَاعْتِقَادِي وَمَذْهَبِي ... إِلَى حُنَفَاءَ اخْتَارَهُمْ حَنَافًا

حَنِيفِيَّةً أَدْيَانُهُمْ حَنْفِيَّةٌ ... مَذَاهِبُهُمْ لَا يَبْتَغُونَ الزَّعَانِفَا

“Dinimi, itikadımı ve mezhebimi, hanîfler olarak seçtiğim Hanefilere dayandırıyorum. Onların nesepleri istikamet üzeredir, mezhepleri Hanefîdir, onlar boş ve faydasız şeylerle uğraşmazlar...”³¹

Nahiv ekollerinden ise Bağdat ekolüne mensuptur. Meseleden meseleye göre Basra veya Kûfe ekollerinden birini benimsemiş ancak yeri geldiğinde iki ekolün görüşünü de reddederek kendi görüşünü öne çıkarmaktan geri durmamıştır.³²

2.3.3. Hocaları

Zemahşerî’nin yetişme tarzında, ilmi kişiliğinde ve eserlerinde ders aldığı hocaların rolü büyüktür. Kendisi küçük yaştan beri ilmi seyahatlerde bulunmuş döneminin öne çıkan alimleriyle görüşmüş ders halkalarına katılmıştır. Bu hocaların en meşhurlarını vefat tarihlerini gözeterek şu şekilde sıralayabiliriz:

²⁷ Süyûtî, *Buğyetü’l-vuât*, 2/279.

²⁸ Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235-238.

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 5/170.

³⁰ Bu tutumundan maksat “جعل” lafzının “خلق” kadar bariz olmayıp dikkat çekmeyen ancak teville açık ve kendi istediği manaya da gelebilen bir lafız olması nedeniyledir. Şimdiki nüshalarda geçen “الحمد لله الذي جعل القرآن” ifadesi müellifin değil kendinden sonra gelen insanların düzeltmesidir.

Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 5/170.

³¹ Abdüssettâr Dayf, *Dîvânu’z-Zemahşerî*, s.212.

³² Şevki Dayf, *Medârisü’n-nahviyye*, (Kahire: 1968), s.268.

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085?)

Kendisi büyük bir muhaddis ve fakihdir. Zemahşerî Bağdat'a uğradığı zaman onunla görüşmüş ilim meclislerine iştirak etmiştir. Bağdat'ta kâdıkudâtlık yapmıştır.³³

2. Ebü's-S'ad el-Muhsin b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 494/1099)

Mu'tezilî, müfessir, fakih ve kelim âlimi olan zat, Hâkim el-Cüşemî adıyla da bilinmektedir. Zemahşerî ondan tefsir dersleri almıştır.³⁴

3. Ebû Mudâr, Mahmud b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (ö. 507/1113)

Dil ilimlerinde kendi zamanının en öne çıkan ismi olduğu nakledilir.³⁵ Bir müddet Hârizm'de ikamet etmiştir. Bu süre zarfında orada yaşayanlar gerek ilminden gerek ahlakından çokça istifade etmişlerdir. Büyük alimler onun ders halkalarında yetişmiştir. Onlardan biri de Zemahşerî'dir. Hârizm'de mutezile mezhebini yayan kişidir.³⁶ Rivayetlere göre Ebû Mudâr, Zemahşerî'deki yüksek zekâ ve kabiliyeti görmüş onunla özel olarak ilgilenmiştir. Onu yetiştirmiş ve kendi yerine halef bırakmıştır.³⁷

Ebû Mudâr'ın bilinen eserleri şunlardır: *Zadü'r-Râkib fi'l-edeb*, *Menâhîcu't-tâlibîn*, *Mesâlikü'l- 'arifîn fi't-tasavvuf*.³⁸

Zemahşerî hocasını çok sevmiş onun faziletleriyle övünmüştür. Nitekim hocası vefat ettikten sonra ona şöyle bir mersiye yazmıştır:

وَقَائِلَةٌ مَا هَذِهِ الدُّرُّ الَّتِي ... تُسَاقِطُهَا عَيْنَاكَ سِمْطَيْنِ سِمْطَيْنِ
فَقُلْتُ هُوَ الدُّرُّ الَّذِي قَدْ حَسَا بِهِ ... أَبُو مُضَرٍّ أُذْنِي تَسَاقَطَ مِنْ عَيْنِي

“Nice kişiler, gözlerinden boncuk boncuk akan bu inciler de nedir dedi! Ben de onlar Ebû Mudar'ın kulaklarıma doldurduğu, kulaklarımin gözlerimden akıttığı incilerdir, dedim.”³⁹

4. Ebû'l-Hasen Ali b. Hamza b. Vahhâs b. Ebi't-Tayyib el-Hasenî (ö. 508/1156)

Aslen Yemenli olup soyunun Hz. Hasan'a dayandığı rivayet edilir. Zemahşerî onunla Mekke'de görüşmüş, Zemahşerî Vahhas'tan Vahhas da Zemahşerî'den istifade etmiştir.⁴⁰ Meşhur eseri el-Keşşâf'ı bu hocasının teşvikiyle yazdığını eserin önsözünde belirtmiştir.⁴¹

³³ Zemahşerî, *Ru'ûsu'l-mesâil*, s.39; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.51.

³⁴ Öztürk & Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235.

³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 19/123-124; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/276.

³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 19/123-124; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/168;

³⁷ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.49.

³⁸ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.50.

³⁹ Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, s.138.

5. Ebû Bekr Abdullah b. Talha b. Muhammed b. Abdullah el-Yâbirî (ö. 515/1121)

Batı Endülüs'ten Yâbira ehliindendir. Mısır'da yaşamış daha sonra Mekke'ye seyahat etmiş, ömrünün sonuna kadar da burada yaşamıştır. Döneminin meşhur âlimlerindendir. Fıkıh, usul, tefsir ve nahiv ilimlerini iyi bilmektedir. Bu alanlarda yazdığı eserler vardır. Fıkıh alanında İbn Hazm'a reddiye yazmıştır. Sîbeveyhi'nin kitabını çok iyi bilmektedir bu nedenle Zemahşerî Hârizm'den onun yanına gelip Mekke'de ondan el-Kitab'ı okumuştur.⁴²

6. Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145)

Döneminin ünlü ediplerindendir. Nizamiye medreselerinde tahsil görüp icazet almış ve orada hocalık yapmıştır.⁴³ Zemahşerî Hicri 533 yılında Bağdat'a gelip bu zattan ders almış onunla birlikte bir kısım dil kitaplarını okumuştur.⁴⁴ Bilinen eserleri şunlardır: Şerhu Edebi'l-Kâtib, el-Mu'arreb mine'l-kelemi'l-a'cemî, et-Tekmile fî mâ yelhanü fîhi'l-'amme.⁴⁵

7. Ebû's-Se'âdât Ziyâuddîn Hibetullâh b. 'Ali eş-Şecerî (ö. 542/1148)

Hz. Ali'nin soyundan olduğu rivayet edilir. Arap dili ve edebiyatı alanında devrinin önemli âlimlerindendir. 70 sene aralıksız sarf-nahiv dersleri okuttuğu söylenmiştir. Zemahşerî onunla Bağdat'ta görüşüp derslerinden istifade etmiştir.⁴⁶

8. Rukneddin İbnu'l-Melâhimî Mahmûd el-Usûlî (ö.?)

Zemahşerî bu zattan fıkıh dersi almıştır.⁴⁷

2.3.3. Talebeleri

Oldukça genç yaşta zamanının ünlü edip ve alimlerinden olmayı başarıp yurdunun övünç kaynağı olan (Fahru'l-Hârizm) Zemahşerî'den birçok kişi ders alıp icazet talebinde bulunmuştur. Horasan ve Irak'a gittiğinde halk ona çokça rağbet etmiş başta dil sahasında olmak üzere birçok ilimden kendisinden faydalanmışlardır.⁴⁸ Elbette bu büyük şahsiyetin

⁴⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/268.

⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâi'ku't-tenzîl ve uyûni'l-akâvil fî vucûhit't-te'vîl*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Turâs el-Arabî, t.y.), s.3.

⁴² Şihâbü'd-dîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya, *Ezhârü'r-riyaz fî ahbâri'l- gâdi iyaz*, thk. Mustafa es-Sikâ, (Kahire: 1939), 3/77; Kemal Cebrî Abherî, *Zemahşerî; Siretuhi ve asâruhi ve mezhebuhi en-nahvî*, (Ürdün: Dâru'l-Cinân li'n-neşr ve't-tevzi', 2014), s.66-67.

⁴³ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.51.

⁴⁴ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, s.50.

⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/342; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'at*, 2/308.

⁴⁶ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.51.

⁴⁷ Zemahşerî, *Ru'ûsu'l-mesâil*, s.39.

⁴⁸ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.52.

yetiştirdiği birçok talebesi vardır bununla birlikte biz burada kendisinin ne çıkmış talebelerini vefat tarihlerini göz önünde bulundurarak zikretmekle iktifa ettik.

1. Eb’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Mervn el-’İmrn el-Havrizm (. 560/1166)

Döneminin nl edip ve alimlerindenidir. Zemahşer’den Arap Edebiyat dersini almış, onun önde gelen talebelerinden olmuştur. Arap dilinin inceliklerine ve edebiyatın sırlarına hkim olduğu zikredilmiştir. *Kitb’l-mevazi’* ve *’l-bldan*, *Kitab fi tefsir’l-Kur’an*, *Kitab İştikk’l-Esm* adında eserler telif etmiştir.⁴⁹

2. Eb’l-Fazl Muhammed b. Ebi’l-Ksım Byck el-Bakkl el-Havrizm (. 562/1167)

Edebiyat ve Arap dilinde kendini yetiştirmiştir. Zemahşer’den Arap dili gramerine dair dersler almış gerek Zemahşer’den gerek diğer alimlerden hadis dinlemiştir. Bu zatın; mütedeyyin vaktini faydalı işlerle geçiren takva bir zt olduğu rivayet edilmiştir. Miftah’l-tenzl, Takvm’l-lisan fi’l-Arab, el-’cab fi’l-i’rab adında eserleri vardır.⁵⁰

3. El-Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed b. Eb Sid İşhk Eb’l-Meyyid Diyuddn el-Mekk (. 568/1173)

Zemahşer’nin en çok sevdiği ğrencisi olduğu rivayet edilmiştir. Zemahşer’nin “el-Enzumec fi’n-Nahv” adlı eserini “Kfiyet’n-nahvi fi ‘ilmi’l-’rab” adıyla şerh etmiştir.⁵¹

4. Reşduddn Eb Bekir Muhammed b. Muhammed b. Abdulcell b. Abdulmelik Vatvt el-Belh (.573/1177)

Belh şehrinde doğan bu zatın soyunun Hz. Ömer’e dayandığı rivayeti vardır. Edip, yazar ve şair olan bu zatın, zamanının nesir ve nazım alanında nadir şahsiyetlerinden olduğu zikredilmiştir. Zemahşer’den icazet talep ettiği bir mektubu vardır. Gerek Farsça gerek Arapça birçok eser telif etmiştir.⁵²

5. mm’l-M’eyyed Zeynep bint Abdurrahmn b. Hasan el-Curcn eş-şa’r (. 615/1218)

Hurre olarak tanınan bu kadın, lime şair ve ediptir. Birçok limden icazet almış ve rivayette bulunmuştur. Zemahşer de bu kadına icazet vermiştir.⁵³

⁴⁹ Ykt el-Hamev, *Mu’cemü’l-deb*, 5/1961.

⁵⁰ Ykt el-Hamev, *Mu’cemü’l-deb*, 6/2618.

⁵¹ Carl Brockelmann, *Trihu’l-Edebi’l-’Arab*, ev. Abdulhalm Naccr, (Khire: Dru’l-Ma’rif, 1959), 5/238.

⁵² Ykt el-Hamev, *Mu’cemü’l-deb*, 6/2631-2632.

⁵³ Zeheb, *Siyeru a’lmi’n-nbel*, 22/85-86.

2.3.4. Eserleri

Zemahşerî daha genç yaşında iken şiirler yazmaya özellikle de dil ve edebiyat alanında eserler vermeye başlamıştır. Genç yaşında birçok hocanın dikkatini çekmiş zamanının meşhur alimlerinden istifade etmiştir. Eserleri salt bir taklitten uzak olup kendi görüşlerini akıl ve mantık çerçevesinde ifade etmekten geri durmamıştır. Muhtelif alanlarda birçok eser telif etmiştir. Bilhassa tefsir ilminde telif ettiği el-Keşşâf adlı tefsiri büyük yankı uyandırmış ve kendinden sonra gelen tefsir alimlerine de kaynaklık etmiştir.⁵⁴ Telif ettiği eserlerden bir kısmı günümüze ulaşmış bu eserlerden bazıları basılmış bazıları ise yazma olarak kütüphanelerde yer edinmiştir. Bazı eserleri ise günümüze ulaşmayıp biyografik/bibliyografik türündeki eserlerde ismen zikredilmiştir. Eserleri telif edilen konularına tertip edilerek aşağıda zikredilecektir.

A. Tefsir, Kur'an'ın İ'râbı ve Kıraâtlar ile İlgili Eserleri

1. el-Keşşâf 'an hakâikı ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't te'vîl: Hayatının sonlarına doğru Mekke'de Kâbe'ye mücavir olduğu dönemde İbn Vehhâs'ın telkiniyle kaleme aldığı rivayet edilir. Zemahşerî'nin bu eseri dil, edebiyat ve belagat yönünden şüphesiz tefsir kitapları içinde bir şaheserdir. Kendinden sonra gelen müfessirlere de kaynaklık yapmıştır. Büyük bir mutezile kelamcısı olan Zemahşerî belagat ilmine dair yetkinliğini daha ziyade bu eserinde göstermiş ve kendisinin de beğendiği kitabı hakkında şu sözleri dile getirmiştir:

وَلَيْسَ فِيهَا لِعُمَرَى مِثْلُ كَشَّافِي

إِنَّ التَّفَاسِيرَ فِي الدُّنْيَا بِلَا عَدَدٍ

فَالْجَهْلُ كَالدَّاءِ وَالْكَشَّافُ كَالشَّافِي

إِنْ كُنْتَ تَبْغِي الْهُدَى فَالزَّمْ قِرَاءَتَهُ

“Şüphesiz dünyada birçok tefsir vardır. Ama yemin ederim ki onların arasında *Keşşâf* gibisi yoktur. Eğer doğruyu bulmak istersen onu oku, çünkü cehalet hastalık, *Keşşâf* ise şifadır.”⁵⁵

2. Nuketü'l-a'râb fî ğarîbi'l-i'râb fî'l-kur'an: Kur'an i'râbı hakkında telif edilen bu eserin Mahmud eş-Şerif tarafından tahkiki yapılmıştır. 1988 yılında Kahire'de basılmıştır.⁵⁶

⁵⁴ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.54.

⁵⁵ Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 6/2689; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 2/280.

3. **el-Keşf fi'l-kıraât:** Medine'de seyit Osman Ribat kütüphanesinde (Kıraat 59) el yazması mevcuttur.⁵⁷

B. Hadis ve Kelâm ile İlgili Eserleri

1. **Muhtasaru'l-muvâfakati beyne âli'l-beyti ve's-sahâbe:** Ebü's-Saîd el- Râzî'nin aynı ismi taşıyan kitabının muhtasarıdır. Ahmet Timur Paşa kütüphanesinde el yazması nüshası vardır.⁵⁸

2. **el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs:** Hadis metinlerinde geçen anlaşılması zor kelimeleri açıklayan bir sözlüktür. Kelimeler birinci ve ikinci harflerine göre alfabetik sıralanmıştır. Kahire, Beyrut ve Haydarabat'ta basılmıştır.⁵⁹

3. **el-Minhâc fi'l-usûli'd-dîn:** Zemahşerî'nin kelimeler ilmine dair görüşlerine yer verdiği bu kitap, Berlin kütüphanesinde (615 sayılı) yazma eser olarak bulunmaktadır.⁶⁰

C. Fıkıh ile İlgili Eserleri

1. **Ru'ûsu'l-mesâil, el-mesâilu'l-hılâfiyye beyne'l-hanefiyyeti ve's-şâfi'yye:** Eser adından da anlaşılacağı üzere Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilaflı konuları ele almaktadır. 2007 yılında Abdullah Nezir Ahmed tarafından tahkik edilip Beyrut'ta basılmıştır.⁶¹

2. **er-Râid fi'l-ferâid:** Miras hukuku hakkında telif edilmiş bir eserdir. Ahmed Timur Paşa, Mecelletu'l-Macma'u'l-İlmî, Dımaşk, 10/313'te kaydı mevcuttur.⁶²

3. **Menâsiku'l-hac:** Haccın rükünlerine dair yazılmış bir eserdir.⁶³

4. **Dâlletü'n-nâşid fî ilmi el- ferâid:** Miras konularını içeren fikhî bir eserdir günümüze ulaşmamıştır.⁶⁴

5. **Şâfi'l-ıyy min kelami's-şâfi'î:** Mevcut değildir.⁶⁵

6. **Şekâiku'n-nu'mân fî hakâiki'n-nu'mân:** Mevcut değildir.⁶⁶

⁵⁶ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Basil Uyûnu es-Sûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1998), 1/8.

⁵⁷ Mecelletü'l- 'Arabî,

⁵⁸ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9; Nuri Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 26/1, (1993), 301; Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/236.

⁵⁹ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/6.

⁶⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5/238.

⁶¹ Zemahşerî, *Ru'ûsu'l-mesâil*, s.8.

⁶² Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5/238.

⁶³ İsmail Cerrahoğlu, "Zemahşeri ve Tefsiri", *Diyanet Dergisi*, 19/1, (Ocak, 1983), s.64.

⁶⁴ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/10; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/168.

⁶⁵ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/10.

7. Mu‘cemu’l-hudûd: Fıkıh ilmine dair bir eserdir, günümüze ulaşmamıştır.⁶⁷

8. Rûhu’l-mesâil: Mevcut değildir.⁶⁸

D. Edebiyat ile İlgili Eserleri

1. Nevâbiğu’l-kelim: Farklı konularda kısa, hikmetli sözlerden oluşan derleme bir eserdir. Schultens tarafından 1772’de Leiden’de basılmıştır.⁶⁹

2. Atvâku’z-zeheb: Eser güzel ahlaka dair öğütler içeren 100 kısa makaleden oluşmuştur. Zemahşerî’nin bu eseri Kâbe’ye mücavir olduğu yıllarda *el-Keşşâf*’tan kaleme aldığı ve Kâbe’yi her tavaf ettikten sonra bir makale yazdığı böylece 100 makaleye tamamladığına dair rivayet vardır. Birçok nüshası ve baskısı bulunmaktadır.⁷⁰

3. Nuzhetu’l-muste’nis ve nuhzetu’l-muktebis: Bu eser müstakil bir eser olmayıp Zemahşerî’nin Zemahşerî’nin Rabîu’l-ibrâr adlı eserinden seçilmiş hadîsler, hikâyeler, şiirler ve edebî sözler içermektedir. İsmi ve içeriği noktasında da ihtilaf söz konusudur. Ayasofya Kütüphanesinde yazma eser olarak bulunmaktadır.⁷¹

4. Makâmât/en-Nasâihu’l-kibâr: 50 makaleden ibaret olan bu eseri Zemahşerî, 512/1118’de ağır bir hastalık geçirdikten sonra kaleme almıştır. Eserde “Ebû’l-Kâsım” künyesini kullanıp kendini muhatap alarak yazdığı nasihatlere yer vermiştir. Eser hem Zemahşerî tarafından hem de başkaları tarafından şerh edilmiştir. Kahire’de birkaç kere basılmıştır.⁷²

5. Rebî’u’l-ibrâr ve nusûsü’l-ahbâr: Bu kitap; tarihi, ilmi ve edebi eserlerden oluşan parçaları ihtiva etmektedir. Selim Nüaymî tarafından tahkik edilmiş ve Bağdat’ta (1976) basılmıştır. “*Vefayâtu’l-A’yan*” eserinde adı “*Rebî’u’l-Ebrâr Fusûsu’l-Ahbâr*” olarak geçmektedir. Eser, Muhammed b. Kâsım b. Yakup tarafından “*Ravzu’l-Ahyâr*” adıyla ihtisar edilmiştir. Bu muhtasar, İkinci Selim adına Aşık Çelebi tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁷³

⁶⁶ Yüce, “*Zemahşeri Hayatı ve Eserleri*”, s. 313.

⁶⁷ Abdülhamîd Kâsım en-Neccâr, *ez-Zemahşerî asaruhu ve menhucuhu’n-nahvî*, (Trablus: Fatih Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1984), s.94.

⁶⁸ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/10; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 5/169.

⁶⁹ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/8; Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, 5/233. Yüce, “*Zemahşeri Hayatı ve Eserleri*”, s.309.

⁷⁰ Yüce, “*Zemahşeri Hayatı ve Eserleri*”, 310; Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, s.117.

⁷¹ Yüce, “*Zemahşeri Hayatı ve Eserleri*”, 312; Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, s.119.

⁷² Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/7.

⁷³ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/6; Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, 5/ 234- 235.

6. A‘cabu’l-‘aceb fî şerhi lâmiyeti’l-‘arab: Bu eser, meşhur cahiliye şairi Şenferâ’ya ait “*Lâmiyetü’l-‘arab*” adlı kasidenin şerhidir. İlk baskı İstanbul’da (1882) yapılmıştır.⁷⁴

7. Dîvânü’z-zemahşerî: Adından da anlaşılacağı üzere eser, Zemahşerî’ye ait şiirleri ihtiva eder. Tahkiki yapılmış, basılmıştır.⁷⁵

8. ed-Durru’d-dâir el-muntehab fî kinâyât ve isti’ârât ve teşbîhâtî’l-‘arab: Arap edebi sanatlarına dair bir eserdir. Behîce el-Hasenî tarafından Irak’ta (1968) basılmıştır.⁷⁶

9. el-Mustaksâ fî’l-emsâli’l-‘arab: Arap atasözlerini içeren bu eser, 4461 atasözünü ihtiva etmektedir. Atasözleri ilk kelimelerine göre alfabetik sıralanarak anlamları, dil yapıları ve tahlillerine yer verilmiştir.⁷⁷

10. el-Kıstâs fî ilmi’l-arûz: Zemahşerî’nin bu eseri aruz ilmine dair yazılmış bir eserdir.⁷⁸

11. el-Kasîdetü’l-be‘ûdiyye: Zemahşerî bu eserinde önce sivrisineği ele alıp vasıflarından bahsetmiştir. Daha sonra Allah ve Resûlüne övgüde bulunmuştur.⁷⁹

12. Kasîde fî suâli’l-gazzâlî an culûsi’llâh ale’l-‘arş ve kusûri’l-ma‘rifeti’l-beşeriyye: Bu eserin Berlin Kütüphanesi’nde (nr.7688) bir yazma nüshası mevcuttur.⁸⁰

13. Mersiyetu fî şeyhihi Ebî Mudar: Hocası Ebû Mudar ed-Dabbî hakkında yazdığı mersiye topladığı bir eserdir. Kâhire’de el yazması mevcuttur.⁸¹

14. Şerhu ebyât-i kitâbi Sîbeveyhi: Yâkut el-Hâmevî bu eseri Şerhu kitâb-i Siveyhi şeklinde zikretmiştir.⁸²

Edebiyata dair olduğu anlaşılan, kaynaklarda sadece isimleri geçen eserleri:

15. Dîvânü’l-hutab⁸³

16. Dîvânü’r-resâil⁸⁴

17. Dîvânü’t-temessül⁸⁵

⁷⁴ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, s.312.

⁷⁵ Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, 5/237; Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/6.

⁷⁶ Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, 5/237.

⁷⁷ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/7.

⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 5/169.

⁷⁹ Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, 5/237.

⁸⁰ Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, 5/238.

⁸¹ Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, s.312; Neccâr, *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu’n-nahvî*, s.120.

⁸² Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 6/2691; Yüce, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, s.313.

⁸³ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ*. 6/2691.

⁸⁴ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ*. 6/2691.

18. Nesâihü'l-mülûk⁸⁶

19. Risâletü'l-esrâr⁸⁷

20. er-Risâletü'l-mubkiye⁸⁸

21. Ziyâdâtü'n-nüsûs⁸⁹

22. Tesliyetü'd-darîr⁹⁰

23. Sevâirü'l-emsâl⁹¹

24. er-Risâlatü'n-nâsiha⁹²

25. Dîvânü'l-mensür ve Dîvânü'l-manzum.⁹³

E. Lügat ile İlgili Eserleri

1. el-Esmâ fi'l-lüga⁹⁴

2. **Esâsu'l-belâğa:** Zemahşeri bu eserinde, harflerin her birisini bir bâb kabul etmiş ve eseri yirmi sekiz bâbdan oluşturmuştur. Her bir bâbdaki kelimeler de kendi içinde alfabetik olarak sıralanmıştır. Müellif, eserde kelimelerin gerçek manalarına değindikten sonra mecazi manalarını ele almıştır.⁹⁵

3. **Mukaddimetü'l-edeb:** Zemahşeri'nin Hârizmşah hükümdarlarından Atsız'a (ö.551/1156) ithaf ettiği bu eser Türklere ve Farslara Arapça öğretmek amacıyla yazılmış, Arapça kelime kısa cümlelerden oluşan bir sözlüktür. Tahran ve Almanya olmak üzere birçok yerde basılmıştır.⁹⁶

4. **Mu'cem 'Arabî-Fârisî:** Arapça ve Farsça bir lügattır. A. Fitz tarafından Leipzig'de (1843) neşredilmiştir.⁹⁷ Çoğunluk bu eseri müstakil bir eser olarak değerlendirirken, Brockelmann'a göre bu eser farklı bir eser olmayıp, Mukaddimetü'l-edeb ile aynıdır.⁹⁸

⁸⁵ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁸⁶ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁸⁷ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁸⁸ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁸⁹ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁹⁰ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁹¹ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁹² Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁹³ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9-10; Yâkut el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*. 6/2691.

⁹⁴ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2691.

⁹⁵ Hulusi Kılıç, "Esâsu'l-Belâğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/357.

⁹⁶ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/7; Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5/229.

⁹⁷ Özek, *Zemahşeri ve Arap Lügatçılığındaki Yeri*, s.61.

⁹⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5/229.

5. Kitâbu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh: Tarihî ve coğrafi bir lûgat olarak yazılan bu eser, A.Fitz tarafından Leipzig'de(1856) ve Bağdat'da (1938) neşredilmiştir.⁹⁹

6. Kitâbu'l- ecnâs¹⁰⁰

7. Cevâhiru'l-luga¹⁰¹

F. Gramer, Dil, Mantık ve Münâzara ilgili Eserleri

1- el-Unmûzec fi'n-Nahv: Bu eser, Zemahşerî'nin nahiv ilmine dair yazdığı “*el-Mufasssal*” adlı eserinden sonra ikinci önemli eseridir. “*El-Mufasssal*”ın hûlasası mahiyetinde görülmüş çokça rağbet görmüş ve şerh edilmiştir.¹⁰²

2- el-Emâlî fi'n-nahv: Eski kaynaklarda geçmekle birlikte varlığı hakkında kesin bir bilgi yoktur.¹⁰³

3- el-Mufasssal fi sina‘ati'l-i‘râb: Zemahşerî'nin nahiv ilminde kaleme aldığı en önemli eserdir. Nahiv ilmine dair yazılmış eserler arasında mühim bir rol oynar. Çokça baskıları yapılmış müteaddit defa şerhleri yazılmıştır.¹⁰⁴ Müellif eseri Hicri 513 senesi Ramazan ayında yazmaya başlamış 515 senesinin Muharrem ayında tamamlamıştır.¹⁰⁵ Eser; isimler, fiiler, harfler ve müşterek kelimeler olarak dört bölümden oluşmaktadır.¹⁰⁶

4. Risale fî kelimetî'ş-şehâde: Kelime-i şehâdetin nahiv tahlilini yapan bir eserdir. Dr. Behîce el-Hasenî tarafından tahkiki yapıp neşredilmiştir.¹⁰⁷

5. el-Mufred ve'l-müellef: Çalışmamızın konusu olan bu eser bir sonraki bölümde ayrıntılı ele alınacaktır.

6. Muteşâbihu esâmi'r-ruvât/el-Muhacât bi'l- mesaili en-nahviyye/el-ehâci en-nahviyye: Arap dilinin inceliklerine dair soru cevap şeklinde yazılmış bir eserdir. Behîce el-Hasenî tarafından “*el-Muhacât bi'l-mesâili en-nahviyye*” adıyla tahkik edilip Bağdat'ta (1967) basılmıştır.¹⁰⁸

⁹⁹ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lûgatçılığındaki Yeri*, s.61.

¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-üdebâ*, 6/2691.

¹⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-üdebâ*, 6/2691.

¹⁰² Şerhleri ve yazmaları için bkz. Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn ‘an esamil-kütub ve'l-fünûn*, (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941), 2/1607.

¹⁰³ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Beyrût: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1951), 2/403.

¹⁰⁴ Yazmaları, şerhleri, tercümeleri, baskıları ve üzerinde yapılan diğer çalışmalar için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1774-1775.

¹⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a‘yân*, 5/169.

¹⁰⁶ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lûgatçılığındaki Yeri*, s.59

¹⁰⁷ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lûgatçılığındaki Yeri*, s.61.

¹⁰⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, 5/229.

7. Kitâbu aklü'l-küll¹⁰⁹

8. Risâletün fîma cera minel muhâverat¹¹⁰

9. Şerhu'l-fasih: Bu eser Sa'leb'in (ö.200/815) *Fasih* adlı kitabının şerhidir. İbrahim el-Ğâmidî'nin tahkikiyle Mekke'de (1997) basılmıştır.¹¹¹

10. el-Muhâdârat ve'l-muhâverât: Yirmi makaleden oluşan bu eserin Şam el-Esedü'l-Vataniye kütüphanesinde (6865) yazma nüshası mevcuttur.¹¹²

11. Şerhu ba'di müşkilâti'l-mufasssal/Hâşiye ale'l-mufasssal/Şerhu el-mufasssal: Hollanda Leiden (164) ve Viyana (154) kütüphanelerinde el yazması nüshaları mevcuttur.¹¹³

12. Risâletun fî'l-mecâz ve'l-isti'âre: Tahran Sepah Salar'da (2/414-415) bir adet yazma nüshası mevcuttur.¹¹⁴

13. Şerhu ebyâti'l-keşşâf¹¹⁵

14. Samîmu'l-arabiyye¹¹⁶

15. el- Muhtelif vel-Mutelif¹¹⁷

G. Konusu Tespit Edilmeyen ve Diğer Konularla İlgili Eserleri

1. el-Muntahab min Dâlleti'l-Munşid¹¹⁸

2. Talebetu'l' Afât fî Şerhi't-Tasarrufât¹¹⁹

3. Risâletu'l-Mes'eme¹²⁰

4. Fusûsu'n-Nusûs¹²¹

5. Hasâisu'l-aşere el-kirâmi'l-berere: Cennetle müjdelenen on sahabî olarak bilinen aşere-i mübeşşerenin hal tercemesine ait bir eserdir. Dr. Behîce el-Hasenî tarafından Bağdat'ta (1968) neşredilmiştir.¹²²

¹⁰⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2691.

¹¹⁰ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/6.

¹¹¹ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/6.

¹¹² Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/9.

¹¹³ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/8-9.

¹¹⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, 5/238.

¹¹⁵ İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/403.

¹¹⁶ İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/403.

¹¹⁷ İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/403.

¹¹⁸ İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/403.

¹¹⁹ İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/403.

¹²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2691.

¹²¹ İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn* 2/403.

6. Risâletu't-Tasarrufât: Hindistan kütüphanesinde (nr. 989-959) yazma nüshası mevcuttur.¹²³

7. Esâsu't-Takdîs¹²⁴

¹²² Brockelmann, *Târîhu 'l-Edebi 'l-'Arabî*, 5/231.

¹²³ Brockelmann, *Târîhu 'l-Edebi 'l-'Arabî*, 5/238.

¹²⁴ Bağdâdî, *Hediyyetü 'l-'ârifîn*, 2/403.

3. EL-MÜFRED VE'L-MÜELLEF ADLI ESERİN İNCELENMESİ

3.1. Esere Genel Bir Bakış

Bu başlık altında önce *el-Müfred ve'l-Müellef*'in Zemahşerî'ye aidiyeti, yazılma nedeni ve yazılmış şerhleri ile ilgili bilgiler verilecektir. Ardından eserin ana bölümleri alt başlıkları ile zikredilecek, kitabın baş ve son kısmından pasajlara yer verilecektir. Son olarak, eserin yazma nüshaları ve yayımlanmış tahkik çalışmaları ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.1.1. Eserin ismi ve müellife aidiyeti

Bir konunun tafsilata girilmeden ana hatlarıyla anlatıldığı özet niteliğinde olan eserlere muhtasar eserler denir. Bu eserler az sözle çok şey anlatma gayesi edinip okuyanın zihninde o ilme dair genel bir çerçeve çizer. Öğrencinin ilk planda öğrenmesi gereken bilgiyi veciz bir şekilde ona sunar.¹²⁵ Bu anlamda her ilimde olduğu gibi, Arap dili öğretiminde de muhtasar türünden olan eserlerin önemli bir yeri vardır.

Araştırmamızın konusu olan, Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî'nin kaleme aldığı *el-Müfred ve'l-Müellef* adlı eser de Arap dili gramerine dair telif edilmiş muhtasar bir nahiv risalesi olma yönüyle dikkat çeker.

Müellif, mukaddime bölümünde kitabını tanıtırken “هذا كتاب المفرد والمؤلف” diyerek eserinin adını beyan etmiştir. Kitabın girişinde ise “Bil ki Arap dili iki kısma ayrılır: Bunlar müfred ve müelleftir” deyip, eseri bu minvalde iki ana başlık; müfred ve müellef üzerine kurgulamıştır.¹²⁶

Biyografik/bibliyografik kitaplarda Zemahşerî'nin Arap dilinde yazdığı eserler arasında *el-Müfred ve'l-Müellef* zikredilmiştir.¹²⁷ Eserin adı kitapların çoğunda *el-Müfred ve'l-*

¹²⁵ İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/63-64.

¹²⁶ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, thk. Ali b. Musa b. Muhammed Şebir, (Riyad: İmam Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi Mecelletü'l Ulum Dergisi, 2018, s.217.

¹²⁷ Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrahim es-Samerrâî, (Ürdün, Mektebetü'l-Menâr, 1985), s.290; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2691; İbnü'l Kiftû, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/266; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 5/169; Ebu't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî, *el-'İkdu's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata', (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1998), 6/38; Ebu'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (Dımaşk- Dâru'l-Kalem, 1992), s.292; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1776.

Müellef fi'n Nahv şeklinde ibraz olunmuştur.¹²⁸ “fi'n-nahv” ibaresi eserin hangi ilim dalında yazıldığını göstermek için olsa gerektir, yoksa eserin adında bizatihi bulunan bir ibare değildir.

Yâkut el- Hâmevî (ö. 626/1229) ve İbn Hâlikân (ö. 681/1282) biyografik türündeki kitaplarında *el-Müfred ve'l-Müellef fi'n Nahv* ve *el-Müfred ve'l Mürekkeb fi'l-Arabiyye* şeklinde iki ayrı eser zikretmişlerdir.¹²⁹ Samerrâi de iki eserin ayrı ayrı zikredilmesinden yola çıkarak bu kitapların birbirinden farklı olduklarını, *el-Müfred ve'l-Müellef*'in İstanbul'da el yazması nüshalarının bulunduğunu belirtmiş ancak *el-Müfred ve'l-Mürekkeb fi'l-Arabiyye*'nin günümüze ulaşmış olduğunu bilmediğinden bahsetmiştir.¹³⁰ Mevcut el yazması nüshaları incelediğimizde, mürekkeb lafzını içeren bir ibarenin eserde kullanılmadığını görüyoruz. Ancak “müellef” ve “mürekkep” kelimelerinin eş anlamlı olduklarını ve zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığını esas alırsak ki bazı kitaplarda eserin adı yalnızca *el-Müfred ve'l-Mürekkeb* şeklinde zikredilmiştir¹³¹, ikisinin farklı kitaplar olduğunu iddia etmemiz kolay olmayacaktır. Muhtemelen ayrı ayrı zikredilmiş bu iki kitap aynı kitap olsa gerektir.

Kâtip Çelebi'nin *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* adlı eserinde kitap *el-Müfred ve'l-Müennes* ibaresiyle zikredilmiştir ancak bu ibarenin “müellef” kelimesinin tahrifinin neticesinde oluştuğunu yine aynı müellifin *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde kitabın adının *el-Müfred ve'l-Müellef* şeklinde zikredilmesinden anlıyoruz.¹³² Bazı kitaplar ise “müfred” lafzıyla yetinerek eserin adını *el-Müfred fi'n-Nahv* şeklinde zikretmişlerdir.¹³³

Gerek yazma nüshalar gerek biyografik kitaplar incelendiğinde eserin Zemahşerî'ye aidiyeti noktasında şüpheye yol açacak bir ifadeye rastlanmamıştır.

3.1.2. Eserin kaleme alınış sebebi

Müellifler eserlerini telif etme gayelerini eserin giriş kısmında okuyucuya sunarlar. Böylece kitabın hangi amaca yönelik yazıldığı anlaşılıp okuyucunun kitaptan maksimum düzeyde verim alması sağlanmış olur.

¹²⁸ İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s.290; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s.292

¹²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2691; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/169.

¹³⁰ Samerrâi, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye ve'l-lügaviyye i'nde'z-zemahşerî*, s.107.

¹³¹ Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut- Türkî Mustafa, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, 2000), 25/134.

¹³² Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir Arnâvut, (İstanbul: İrcica Kütüphanesi, 2010), 3/315; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1776.

¹³³ Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısri ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, t.y.), 2/316.

Zemahşerî mukaddime kısmında eseri, içinde ehil olan bir kişinin sevdiği kişiler için işini yapması gibi, İslamiyet'i ilk kabul eden öncü ve şerefli halk olarak vasıflandırdığı Mekke ehli için, kaleme aldığından bahseder.¹³⁴ Bu bağlamda eseri, Mekke'de yaşadığı dönemde telif ettiğini söylemek mümkündür. Daha sonra eseri telif etme nedenlerini şu şekilde sıralar:

1. Kuralı bilinmeyen lafızlara bir kayıt getirme,
2. Arap dilinde kapalı kalan noktaları açığa kavuşturma,
3. Akla zor gelen noktaları yakınlaştırma,
4. Sadece zeki kimseler tarafından anlaşılabilen noktaları kolaylaştırıp herkesin anlamasını sağlama amaçlarını edinmiştir.¹³⁵

Nitekim eserindeki bu tertibi ve üslubu benimseyip iyi bir şekilde kavrayan kimsenin, i'rab konusunda daima isabetli olacağını ifade etmiş ve nahiv alimleri arasında baş tacı olacağından bahsetmiştir.¹³⁶

3.1.3. Şerhleri

İlimler tarihinde yaygınlık kazanmış bir telif türü olan şerhler, alanında meşhur olmuş muhtasar eserlerin kapalı ve anlaşılmayan kısımlarını gidermek için kaleme alınmıştır. Şerhlerin, çoğunlukla muhtasar olan eserler için yazıldığı düşünülse de Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ı ve Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muktedab*'ı gibi hacimli eserlerin de önemlerine binaen ve kapalı noktalarını açığa kavuşturmak için şerhlerinin yazıldığını biliyoruz. Kendi metnine şerh yazan müellifler olduğu gibi çoğunlukla şerhler kitap sahibinden farklı bir kişi tarafından kaleme alınmıştır.¹³⁷

Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* ve el-Unmûzec adlı nahiv eserleri ulema ve talebe tarafından revaç görmüş, birçok şerhi yazılmıştır. Ancak *el-Müfred* ve *'l-Müellef* için aynı durum söz konusu değildir. Eser emsali olan diğer eserler kadar meşhur olmamış araştırmacıların dikkatini çekmemiştir. Kaynaklar, eserin Kasım b. Hüseyin Sadrü'l-Efadıl El-Kasım b. El-Hüseyin El-Harezmi (ö. 617/1220) tarafından yazılan bir şerhi olduğunu ancak günümüze ulaşmadığını zikretmiştir.¹³⁸ Kasım b. Hüseyin Sadrü'l-Efadıl, Harezmi şehrinin

¹³⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve 'l-Müellef*, vr. 1b.

¹³⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve 'l-Müellef*, s.215-216.

¹³⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve 'l-Müellef*, s.216.

¹³⁷ Sedat Şensoy, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/565

¹³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2197; Kemaleddin Ebu'l-Berekât el-Mübarek ibn Şa'ar el-Mevsilî, *Kalaidü'l-cüman fi ferâidi's-suarai haze'z-zeman*, thk. Kâmil Selman el-Cebûrî, (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 2005), 4/358; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 24/90.

önde gelen dil alimlerinden olup Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* ve *el-Unmûzec* ve *el-Muhâcât*(*el-Ehâci'n-nahviyye*) *el-Müfred* ve'l-Müellef eserlerinin her birine birer şerh yazmıştır.¹³⁹

3.1.4. Eserin ana bölümleri

Müellif kitabı iki ana başlıkta toplamıştır, bu başlıklar kitabın adından da anlaşılacağı üzere müfred ve müelleftir.

“Müfred” bölümünde nahiv konularını isim, fiil ve harf sistemi üzerinden ele almıştır. İsim, fiil ve harf her birinin kısımları ve hâlleriyle ele almış alt başlıklara çoğunlukla açıklama düşmeden birer örnek vermekle iktifa etmiştir.

“Müellef” bahsinde ise isim, fiil ve harften oluşan terkipleri aralarındaki anlam ilişkisine dikkat çekerek irab durumları ile ele almıştır.

Eserin muhtevasını tez planı şeklinde vereceğiz.¹⁴⁰

el-MÜFRED ve'l-MÜELLEF

ÖNSÖZ (vr. 1b)

GİRİŞ (vr. 1b)

I.BÖLÜM MÜFRED (vr. 2b-5a)

1.1. İSİM (vr. 1b-3b)

1.1.1. İSMİN KISIMLARI (vr. 1b-2a)

1.1.1.1. CİNS-ALEM (vr. 1b)

1.1.1.2. SIFAT-MEVSUF (vr. 1b-2a)

1.1.1.3. AYN-MANA (vr. 2a)

1.1.2. İSMİN HALLERİ (vr. 2a-3b)

1.1.2.1. İ'RAB (vr. 2a-2b)

1.1.2.2. BİNA (vr. 2b-3a)

1.1.2.3. TESNİYE (vr. 3a)

1.1.2.4. CEM'İ (vr. 3a)

1.1.2.5. İZHAR ve İZMAR (vr. 3a-3b)

1.1.2.6. TA'RİF ve TENKİR (vr. 3b)

1.1.2.7. TEZKİR ve TE'NİS (vr. 3b)

¹³⁹ Mevsilî, *Kalaidü'l- cüman fi ferâidi's- şuarai haze'z-zeman*, 4/358.

¹⁴⁰ Bu planda ve eserin içeriği ele alınırken atıf yapılan durumlarda, eserin bilinen en eski nüshası olan Köprülü nüshası kullanılmıştır.

1.2. FİİL (vr. 3b-5a)

1.2.1. FİİLİN KISIMLARI (vr. 3b-4a)

1.2.1.1. MAZİ (vr. 3b)

1.2.1.2. MUZARİ (vr. 3b)

1.2.1.3. EMİR (vr. 3b)

1.2.1.4. MÜTEADDİ (vr. 3b-4a)

1.2.1.5. GAYR-İ MÜTEADDİ (vr. 4a)

1.2.1.6. TAM (vr. 4a)

1.2.1.7. NÂKIS (vr. 4a)

1.2.2. FİİLİN HALLERİ (vr. 4b-5a)

1.2.2.1. İ' RAB (vr. 4a-4b)

1.2.2.2. BİNA (vr. 4b-5a)

1.2.2.2.1. FAİL (vr. 4b)

1.2.2.2.2. MEF'UL (vr. 5a)

1.3. HARF (vr. 5a)

1.3.1. HARFİN KISIMLARI (vr. 5a)

1.3.1.1. ÂMİL (vr. 5a)

1.3.1.2. GAYR-İ ÂMİL (vr. 5a)

1.3.2. HARFİN HALLERİ (vr. 5a)

II. BÖLÜM MÜELLEF (vr. 5a-10b)

2.1. İKİ İSİMDEN OLUŞAN MÜELLEF (vr. 5b-7b)

2.1.1. MÜBTEDA-HABER (vr. 5b)

2.1.2. MUZAF-MUZAFUN İLEYH (vr. 5b)

2.1.3. MEVSUF-SIFAT (vr. 5b-6a)

2.1.4. MÜBDEL MİNİH-BEDEL (vr. 6a-6b)

2.1.5. MÜEKKED-TE'KİD (vr. 6b)

2.1.6. MA'TUF-MA'TUF ALEYH (vr. 6b)

2.1.7. ZÜ'L-HÂL-HÂL (vr. 6b-7a)

2.1.8. MÜMEYYEZ-MÜMEYYİZ (vr. 7a)

2.1.9. MÜSTESNA-MÜSTESNA MİNİH (vr. 7a)

2.1.10. SIFAT-I MÜŞEBBEHE-FA'İLİ/MEF'ULÜ (vr. 7a)

2.1.11. MASDAR-FA'İLİ/MEF'ULÜ (vr. 7a-7b)

2.2. İSİM ve FİİLDEN OLUŞAN MÜELLEF (vr. 7b)

2.2.1. FİİL- FA'İL (vr. 7b)

- 2.2.2. FİİL- MEF‘UL (vr. 7b)
- 2.2.3. FİİL-HÂL (vr. 7b)
- 2.2.4. FİİL-TEMYİZ (vr. 7b)
- 2.2.5. FİİL-MÜSTESNA (vr. 7b)
- 2.3. **HARF ve İSİMDEN OLUŞAN MÜELLEF (vr. 7b-8a)**
 - 2.3.1. HARF-İ TARİF- MUARREF (vr. 8a)
 - 2.3.2. HARF-İ NİDA- MÜNADA (vr. 8a)
- 2.4. **HARF ve FİİLDEN OLUŞAN MÜELLEF (vr. 8a)**
 - 2.4.1. قَدْ (vr. 8a)
 - 2.4.2. سَوْفَ (vr. 8a)
- 2.5. **İKİ HARFTEN OLUŞAN MÜELLEF (vr. 8b)**
- 2.6. **MÜFRED ve MÜELLEFTEN OLUŞAN MÜELLEF (vr. 8b)**
 - 2.6.1. İSİM- MÜELLEF
 - 2.6.2. HARF- MÜELLEF
- 2.7. **MÜELLEF-MÜELLEF (vr. 8b-9a)**
- 2.8. **İKİ MÜELLEF ve BİR MÜFREDDEN OLUŞAN MÜELLEF (vr. 9a)**
- 2.9. **İKİ MÜELLEFİN BİR MÜELLEFLE OLUŞTURDUĞU MÜELLEF (vr. 9a-9b)**
- 2.10. **MÜELLEFİN NEV‘İLERİ (vr. 9b)**
 - 2.10.1. MÜFİD (vr. 9b)
 - 2.10.2. GAYR-I MÜFİD (vr. 9b)

3.1.5. Başı ve sonu

Kitabın başından ve sonundan bir kısım bırakacağız.

Başı

هَذَا كِتَابُ الْمُفْرَدِ وَالْمُؤَلَّفِ، عَمِلْتُهُ لِدَوِي السَّابِقَةِ وَالْكَرَمِ مِنْ سَاكِنَةِ الْحَرَمِ، عَمَلٌ مَنْ طَبَّ لِمَنْ حَبَّ، تَوَحَّيْتُ فِيهِ قَيْدَ الْأَوَائِدِ، وَصَيِّدَ الشَّوَارِدِ، وَتَقْرِيبُ مَا يُبْعَدُ عَنِ الْفَهْمِ، وَتَسْهِيلُ مَا يُصْعَبُ إِلَّا عَلَى الشَّهْمِ، وَضَمَنْتُ لِمَنْ يَضْبِطُ هَذَا التَّرْتِيبَ وَيَحْذِقُ هَذِهِ الْأَسَالِيبَ أَنْ يَضْرِبَ لَهُ مَعَ الْمُعَرِّبِينَ بِسَهْمِ الْفَارِسِ وَيَطِيرُ اسْمُهُ بَيْنَهُمْ وَيَضْرِبَ الْقَوَانِسَ وَسَأَلْتُ رَبِّي الْعَظِيمَ أَنْ يَنْطِقَ فِي أَلْسِنَتِهِمْ بِحَقِّ، وَيَجْعَلَ لِي فِيهِمْ لِسَانَ صِدْقٍ، وَيُوزِعُهُمْ أَنْ يَحْمَدُونِي عَلَى جَلِيلِ مَا أَفَدْتُهُمْ وَجَزِيلِ مَا أَصَفَدْتُهُمْ، بِثَنَاءٍ أَفْتَحُرُ بِهِ عَلَى الْأَعَادِي، وَدُعَاءٍ أَدْخِرُهُ لِمَعَادِي، فَحَسْبِي بِثَنَائِهِمْ فَخْرًا مُشِيدًا، وَبِدُعَائِهِمْ دُخْرًا مُخْلَدًا، وَاللَّهُ أَسْتَهْدِي، وَإِيَّاهُ أَسْتَعِينُ.

الْقَوْلُ فِي الْمُفْرَدِ اِعْلَمُ أَنَّ لِسَانَ الْعَرَبِ مُفْرَدٌ وَمُؤَلَّفٌ. فَالْمُفْرَدُ ثَلَاثَةُ اِسْمٍ وَهُوَ الدَّالُّ عَلَى مَعْنَى يَصِحُّ
الِإِسْنَادُ إِلَيْهِ، كَزَيْدٍ.

وَفِعْلٌ، وَهُوَ الدَّالُّ عَلَى اقْتِرَانِ الْحَدَّثِ بِزَمَانٍ، كَضَرَبَ.

وَحَرْفٌ، وَهُوَ الدَّالُّ عَلَى مَعْنَى فِي غَيْرِهِ، كَهَلْ.

Sonu

نوعا المؤلف: وهذه المؤلفات على نوعين:

نوع مفيد: يَصِحُّ السُّكُوتُ عَلَيْهِ، وَتَتَسَاوَى فِيهِ الْجُمْلَتَانِ مِنَ الْفِعْلِ وَالْفَاعِلِ وَالْمُبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ، وَمَا
عَدَاهُمَا مِمَّا يَجُوزُ أَنْ يُسَكَّتَ عَلَيْهِ، كَالنِّدَاءِ وَالْمُنَادَى مَرْجِعُهُ إِلَيْهِمَا، وَتُسَمَّى الْجُمْلَةُ كَلَامًا.

وَنَوْعٌ آخَرٌ غَيْرُ مُفِيدٍ: حُكْمُهُ حُكْمُ الْمُفْرَدِ فِي حَبْتِهِ إِلَى جُزْءٍ آخَرَ يُؤَلَّفُ مَعَهُ حَتَّى يَنْعَقِدَ مِنْهُمَا كَلَامٌ
يَصِحُّ السُّكُوتُ عَلَيْهِ، كَقَوْلِكَ: غُلَامٌ زَيْدٌ قَائِمٌ، وَجَاءَ رَجُلٌ كَرِيمٌ، وَزَيْدٌ نَفْسُهُ فِي الدَّارِ، إِنَّمَا صَارَتْ
كَلَامًا مَسْكُوتًا عَلَيْهِ بِ(قَائِمٍ)، وَبِ(جَاءَ)، وَبِ(فِي الدَّارِ) وَلَوْلَاهَا لَمْ يُفَرَّقْ بَيْنَ الْمُفْرَدِ وَالْمُؤَلَّفِ حُكْمًا.
وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَصَلَوَاتُهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ.

3.1.6. Eserin yazma nüshaları

el-Müfred ve'l-Müellef eseri, Zemahşerî'nin nahiv ilminde telif ettiği *el-Mufasssal* ve *el-Unmûzec* eserleri kadar şöhrete ulaşmamıştır. Günümüz Arap dünyasında çok bilinen ve okutulan bir eser de değildir. Bu nedenle ulaşılan yazma nüshaları da birkaç tane ile sınırlı kalmıştır. Yapılan tahkik çalışmalarından ve Türkiye Yazma Eserler Kütüphaneleri veri tabanı üzerinden ulaşılabilen nüshalar aşağıdaki gibidir:

a) Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu 1393 nr.:

13 risaleden oluşan bir mecmuanın ilk risalesidir. 1-9 varak aralığındadır. Ebû İshak İbrahim b. Yahya b. Ebû Hıfâz el-Miknâsî en-Nâhvî(ö. 666/1268) tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah tarihi tam bilinmemekle birlikte müstensihinin vefat tarihi dikkate alındığında hicri 666 yılından önce yazılmıştır, bu yönüyle bilinen en eski nüsha olma özelliğini taşır.¹⁴¹

¹⁴¹ İlk varakta (كتاب المفرد والمؤلف في العربية تصنيف الإمام العالم العلامة أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله عليه) ifadesiyle eserin ve müellifin adının zikredildiği bir başlığa yer verilmiştir. Başlığın altına da yazıldığı tarih (1292 Hicri) atılmıştır.

Nüshanın hattı zaman zaman kûfi hattının karakteristik özelliklerini taşımış olup aslen nesihdir. Yer yer rika notlar alınmış, sülüsle yazılmış mühürlere yer verilmiştir.¹⁴²

Eserin dili Arapçadır. Her sayfada 17 satır vardır. Harekelendirme yapılmıştır. Yazımda siyah mürekkep kullanılmıştır. Konu başlıkları daha kalın yazılarak belirginleştirilmiştir. Her cümleinin sonuna olmasa da paragraf sonlarına nokta konulmuştur. Müstensih sayfa kenarlarına haşiyeler düşmüştür. Nüshada, birçok varakta geçen “بلغ قراءة” ifadesiyle kıraat yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim son varakta sayfa kenarına hicri 936 yılında kıraat yapıldığına dair bir kayıt düşülmüştür.

b) Ankara Milli Kütüphanesi, Eskişehir İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu Demirbaş No: 26 Hk 424/4: Kim tarafından istinsah edildiği ve hangi yılda istinsah edildiği bilinmemektedir.¹⁴³ Dvd numarası:1509, dili Arapça’dır. 1-9 varak aralığındadır. Siyah mürekkep kullanılmıştır. Nesta’lik¹⁴⁴ hattı ile kaleme alınmıştır. Yazıda harekelendirme yapılmamıştır. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Konu başlıkları belirtilmemiştir. Hâşiye ve tâlikler cüz’i kalmıştır.

c) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu 46 nr.: Ahmed b. Ebi Bekr es-Senefi el-Mâliki (ö. 1007/1598) tarafından istinsah edilmiştir. Eserin dili Arapça’dır. 4 varaktır. Her sayfada 21 satır vardır. Ana metinde siyah mürekkep ağırlıklı olarak kullanılmış, konu başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin tamamı harekelenmemiş olup, ihtiyaç durumunda belli harekeler koyulmuştur. Müstensih metne hâşiye yazmamıştır.

d) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu 3740 nr.: Müstensihi bilinmemekle birlikte 682 yılında istinsah edilmiştir. 14 risaleden oluşan bir mecmuanın ilk risalesinde el-Müfred ve’l-Müellef yer almaktadır. Dili Arapça’dır. 1-5 varak aralığındadır. Ana metinden önce talik hattıyla yazılmış müstensihin notları bulunmaktadır. Metinde nesih yazısı kullanılmış olup, aralardaki başlıklarda sülüs hattı kullanılmıştır. Siyah mürekkep kullanılmış, konu geçişlerinde kırmızı mürekkep kullanılarak başlıklara dikkat çekilmiştir. Harekelendirme yapılmış, nokta kullanılmıştır. Her sayfada 21 satır vardır. Sayfa kenarlarında haşiyelere yer verilmiştir.

¹⁴² İlk varaktaki büyük mühürde “هذا ما وقفه الوزير أبو العباس أحمد بن الوزير أبي عبد الله محمد بكوبرلي أقال الله عثاره سنة 1488” yazmaktadır.

¹⁴³ Ferağ kaydına, “Kâtip tarafından Allah’ın yardımı ve güzel muvafakkiyeti ile (yazılmıştır).” not düşülmüştür.

¹⁴⁴ Ta’lik yazının okuma ve yazma güçlükleri giderilip nesih yazısı ile birleştirilmesinden doğan bir yazı çeşididir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Alparslan, “Nesta’lik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/11

- e) **Tahran / İran Meclisü's-Şura Kütüphanesi 5296 nr.** Bu mecmua 4 kitabı ihtiva etmektedir. el-Müfred ve'l-Müellef ikinci kitapta yer almaktadır. 4 varak olup 6-13 sayfalar aralığındadır. Muhammed b. Süleyman b. Behrâmeveyh tarafından hicri 726 yılında istinsah edilmiştir.¹⁴⁵ Her sayfada 9 satır bulunmaktadır. Koyu yazılmış bir hatla başlıklandırma yapılmıştır.¹⁴⁶
- f) **Kahire/Mısır Dâru'l-Kütüb el-Mısriyye 1592 nr.** Bu yazma eser 5 risaleden oluşmaktadır. 5 varaktan müteşekkil el-Müfred ve'l-Müellef eserin ilk bölümünde yer alır. Ahmed b. Muhammed Şems el-Hiyvekî el-Hârizmî tarafından hicri 789 yılında istinsah edilmiştir.¹⁴⁷ Bu nüsha ana metnin yanlarındaki haşiyeleri, ta'likatları ve açıklamalarının çokluğuyla dikkat çeker. Nüsha üzerinde mukabele ve kıraat yapıldığına dair kayda rastlanmıştır.¹⁴⁸

3.1.7. Tahkik çalışmaları

Çalışmamızın konusu olan *el-Müfred ve'l-Müellef* eserinin yayınlanmış üç adet tahkik çalışması bulunmaktadır. Bunlardan ilki Behîce el-Haseni tarafından 1967 yılında yapılmıştır. İkincisi Abdülhalim Abdülbâsit el-Mersafî tarafından 1990 yılında yayınlanmıştır. Son olarak 2018 yılında Ali b. Musa b. Muhammed Şebîr tarafından bir tahkik çalışması yapılmıştır. Araştırmamızda başvurduğumuz tahkikli ana nüsha Ali Şebîr tarafından yapılmış olan çalışmadır.

1-Dr. Behîce el-Haseni

Dr. Behîce el-Haseni tarafından 1967 yılında el-Mecma'u'l-İlmi'l-Irakî dergisinin 15. cildinde Zemahşerî'nin *el-Müfred ve'l-Müellef fi'n-Nahv* ve *el-Mes'ele'tü fi Kelimetü's-Şehade* adlı iki risalesinin tahkik çalışması yapılmıştır. Haseni, bu çalışmayı yaparken Köprülü ve Mısır el yazması nüshalarına ulaşabilmiş, çalışmasını bu iki nüsha üzerinden yapmıştır. Köprülü nüshası daha eski ve uygun olmasına rağmen tahkik çalışmasında

¹⁴⁵ Nüshanın ferağ kaydında şu ifadeler yer verilmiştir: “*el-Müfred ve'l-Müellef* kitabı hicri 726 senesinde Rebi'ul-Âhir ayında Cuma günü Allah'ın yardımına muhtaç âciz kul Muhammed b. Süleyman b. Behrâmeveyh'in eliyle istinsahı tamamlanmıştır.” Detaylı bilgi için bkz. Ali b. Musa b. Muhammed Şebîr, “Kitabü'l-Müfred ve'l Müellef li Ebi'l Kâsım ez-Zemahşerî Diraseten ve Tahkikan”, İmam Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi Mecelletü'l Ulum Dergisi (2018), s.217

¹⁴⁶ Ali Şebîr, “Kitabü'l-Müfred ve'l Müellef li Ebi'l Kâsım ez-Zemahşerî Diraseten ve Tahkikan”, s.217

¹⁴⁷ Son sayfadaki ferağ kaydında şu ifadeler not düşülmüştür: “*el-Müfred ve'l-Müellef* kitabının tashihi ve Şeyh Erşedü'd-din eş-Şerâbî'nin kitabıyla yapılmış mukabelesi Cebel-i Mukattab'da Muharrem ayının 8. gecesi hicri 789 yılında tamamlanmıştır, Ahmed b. Muhammed el-Hiyukî el-Havarzimî.” Detaylı bilgi için bkz. Ali Şebîr, “Kitabü'l-Müfred ve'l Müellef li Ebi'l Kâsım ez-Zemahşerî Diraseten ve Tahkikan”, s.207-208.

¹⁴⁸ Ali Şebîr, “Kitabü'l-Müfred ve'l Müellef li Ebi'l Kâsım ez-Zemahşerî Diraseten ve Tahkikan”, s.207-208.

Mısır nüshasını sebebini belirtmeden ana nüsha olarak kabul etmiştir. Onun bu tutumu kendinden sonra aynı eserin tahkikini yapan kişiler tarafından eleştirilmiştir.¹⁴⁹

Haseni, çalışmanın dirase kısmında Zemahşerî'nin Arap diline verdiği önemden bahsedip, onun bu alanda yazdığı ve matbu olan ve olmayan eserlerine yer vermiştir. Bu eserleri muhtasar bir şekilde muhtevâları açısından incelemiş ve meşhur şerhlerine değinmiştir. Daha sonra el-Müfred ve'l-Müellef'in Köprülü ve Mısır nüshalarını incelemiş, nüshalardan varak örnekleri koymuştur.

2-Dr. Abdülhalim Abdülbâsit el-Mersafi

Dr. Abdülhalim tahkik çalışmasını 1990 yılında gerçekleştirmiştir. Dr. Abdülhalim, bu çalışmada Zemahşerî'nin eserde kullandığı şevâhidi de zikredip, onun nahiv ilmine dair görüşlerini de tespit etmeye çalışmıştır.

3-Ali b. Musa b. Muhammed Şebir

2018 yılında İmam Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi Mecelletü'l Ulum Dergisi'nde "Kitabü'l-Müfred ve'l Müellef li Ebi'l Kâsım ez-Zemahşerî Diraseten ve Tahkikan" adlı makale çalışmasıyla, tahkiki yapılmıştır. Şebir, bu çalışmayı yaparken Türkiye'den üç, İran'dan bir, Mısır'dan bir, olmak üzere toplam beş nüshaya erişip tahkikini bu nüshalar üzerinden gerçekleştirmiştir. Eserin yazma nüshalarında ulaştığımız "Ankara Milli Kütüphanesi, Eskişehir İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 26 numaralı nüshaya ulaşmamış tahkikinde kullanmamıştır.

Çalışmanın birinci bölümünü dirâse kısmı oluşturmaktadır. Araştırmacı bu bölümde Zemahşerî'nin hayatı ve eserlerinden kısaca bahsetmiş daha sonra araştırmanın konusu olan eseri içeriği ve yöntemi bakımından ele alıp incelemiştir. İkinci bölüm ise eserin tahkik kısmıdır. Bu bölümde eserin önceki tahkik çalışmaları incelenerek bu çalışmaların eksik kalan yönlerine ve hatalı olan bölümlerine dikkat çekilmiştir. Daha sonra araştırmacı kendi yaptığı tahkik çalışmasının yöntemini ele almıştır. Buna göre; Köprülü nüshası ana nüsha kabul edilip diğer dört nüsha ile karşılaştırılarak farklı olan bölümler dipnot düşülmüştür. Kapalı kalan ve açıklamaya ihtiyaç duyulan yerler açıklanmıştır. Kitabın içerdiği konular ve ana başlıklar belirlenmiştir. Zemahşerî'nin diğer eserleriyle bütüncül bir okuma yapılmış, ihtiyaç dahilinde açıklamalarda o eserlere de başvurulmuştur.

¹⁴⁹ Ali Şebir, "Kitabü'l-Müfred ve'l Müellef li Ebi'l Kâsım ez-Zemahşerî Diraseten ve Tahkikan", s.194.

3.2. Eserin İçerik Açısından İncelenmesi

Bu başlık altında *el-Müfred* ve *'l-Müellef*'in muhtevâsı ayrıntılı olarak incelenecek müellifin diğer nahiv eserleriyle karşılaştırmalarına yer verilecektir. Müellifin eserin içeriği, eserde kullandığı tarifler, yaptığı istişhadlar ve örneklemelere yer verilecektir. Son olarak, eserin yöntemi tespit edilmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Muhtevâsı

Bir kitabın yazıldığı alan okuyucuya içeriği hakkında ipuçları verir. Aynı alanda yazılmış kitapların içeriği benzer olabilmekle birlikte yazarın üslubu ve yöntemi kitabın benzerlerinden ayrılmasında etkili bir rol oynar. Tezimize konu olan eser bir nahiv eseridir. Bu bağlamda, muhtevâsı tahmin edilebilir olmakla birlikte, konuların ele alınış sırası, eserde izlenen yöntem, eserin kaleme alınış amacı gibi faktörler eseri diğer nahiv eserlerinden farklı kılar.

Nahiv kitaplarını muhteva açısından incelediğimizde bir kısmının özet şeklinde, konunun ana hatlarıyla ele alındığı ayrıntılardan uzak sade ve kısa metinler, bir kısmının ise konunun bütüncül bir yaklaşımla ele alındığı, konuyla ilgili görüşlere ve ihtilaflara yer verildiği, hitap ettiği kitlenin belli bir seviyede olduğu, ayrıntılı metinler olduğunu görüyoruz.

Eserimiz muhtasar bir nahiv eseri olması hasebiyle dikkat çeker. Müellif bu eserde konuyu sade ve anlaşılır bir üslupla ele almış, konuyla alakalı ihtilaflara fazla yer vermemiş, konuyu ayrıntılı bir şekilde okuyucuya sunmaktansa basit örneklerle okuyucuya hitap etmeyi yeğlemiştir. Nitekim mukaddime bölümünde göreceğimiz üzere müellifin bu eseri yazmasındaki amaç, sadece nahiv ilminde uzman kişiler tarafından anlaşılan meseleleri herkesin anlayacağı seviyede okuyucuya sunmaktır.

Eser; mukaddime bölümü, müfred lafızlar bölümü, müellef lafızlar bölümü olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır.

3.2.1.1. Mukaddime

Mukaddime, İslam telif geleneğinde eserlerin önsöz veya giriş bölümüne verilen isimdir. Bu bölümde yazar, eserin konusu, muhtevâsı, eserde takip ettiği yöntem, eseri yazma nedeni, yazdığı yer ve tarih, ithaf ettiği kişi gibi konular hakkında okuyucuya bilgi verir. Mukaddimeler, genellikle besmele, hamdele (Allah'a hamd) ve salve (peygambere ve âline salâtü selam) bölümlerini içerir. Kur'an'ı Kerim'in bir mukaddimesi olan Fâtiha suresinin hamd ile başlaması, temel dini konuları içermesi, besmele, hamd ve dua

kısımının sure içine mükemmel bir uyumla yerleştirilmesi müelliflere ilham olmuştur. Besmele ve hamdele Fatiha suresinden ilhamla, salvele ise hadislerde salavat getirmeye olan emir ve teşvik neticesinde şekillenmiştir. Böylece kitaplara bu şekilde başlamak bir gelenek halini almıştır. Müellif bu kısımdan sonra “emma ba‘d” veya “ve ba‘d” şeklinde ifadelerle konuya geçiş yapıp eseri hakkında bilgi vermeye başlar.¹⁵⁰

Zemahşerî, *el-Mufasssal*’da mukaddime bölümüne besmele hamdele ve salvele ile başlayıp eserinin içeriği ve yöntemi hakkında bilgi vermiştir.¹⁵¹ *el-Unmûzec*’de ise alışıktığımız bir mukaddimededen ziyade direkt mevzuza girip kelime ve kelimayı tarif ederek kitaba başlamıştır.¹⁵² *el Müfred* ve *’l-Müellef*’te ise kitaba besmele ile başlayıp hamdele ve salveleye yer vermeden kitabın içeriği hakkında bilgi vermiş ve sözlerini dua ile bitirmiştir.¹⁵³

Müellif mukaddime bölümünde eserle ilgili şunları dile getirmiştir: *“Bu Kitâbü’l-müfred ve ’l-müellef’tir ki ben onu, işinde ehil olan bir kişinin sevdikleri için işini yapması gibi, İslamiyet’i ilk kabul eden öncü ve şerefli Mekke halkı için kaleme aldım. Bu kitapta, kuralı bilinmeyen lafızlara kayıt getirme, Arap dilinde kapalı kalan noktaları açığa kavuşturma, idrak edilmesi zor olan meselelerin kavranmasını sağlama, sadece zeki kimseler tarafından anlaşılabilen hususları kolaylaştırıp herkesin anlamasını sağlama amaçlarını edindim. Eserimdeki tertibi ve üslubu benimseyip iyi bir şekilde kavrayan kimseye, i’rabı her zaman en isabetli şekilde yapacağının ve nahiv alimleri arasında adının öne çıkacağının garantisini verdim.*

Rabbimden niyaz ederim ki, onların dilini bana hakkıyla konuştursun, beni aralarında doğru sözlü kılsın, ifade ettiklerimin büyüklüğü ve kurduğum bağlantıların çokluğu sebebiyle övgülerini kazanmaya beni mazhar eylesin, öyle ki düşmanlarıma karşı iftihar edeceğim, başımı dik tutacak şekilde beni övsünler, ahiret gününde bana fayda sağlayacak şekilde dua etsinler.

*Onların övgüsü bana büyük bir gurur, dua etmeleri de ebedi bir hazine olarak yeter. Ancak Allah’tan hidayet dilerim ve yalnız ondan yardım isterim.”*¹⁵⁴

¹⁵⁰ İsmail Durmuş, “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/115-117.

¹⁵¹ Zemahşerî, *el-Mufasssal fi sına’ti ’l-i’rab*, thk. Fahr Salih Katâre (Amman: Dâru’l-Ammar, 2004), s.29.

¹⁵² Zemahşerî, *el-Ünmûzec*, haz. Sami b. Hamed el-Mansûr, (1999), s.15.

¹⁵³ Zemahşerî, *el-Müfred ve ’l-Müellef*, vr. 1b.

¹⁵⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve ’l-Müellef*, vr. 1b.

Müellif, mukaddimesinde eserin yazılma amacına yönelik bilgiler verdikten sonra eseri dikkatle okuyup benimseyen kimseye i‘rab konusunda hataya düşmeyeceğini söylemiştir. Bu bağlamda, kendisinin nahiv alanındaki yetkinliğini de ortaya koymuştur.

Mukaddimededen sonra Arap dilinin iki kısım olduğunu, bu kısımların “müfred” ve “müellef” olduğunu söylemiştir. İlk olarak Müfred başlığını ele almıştır.

3.2.1.2. Birinci bölüm: müfred

Zemahşerî “القول في المفرد” diyerek bu bölüme giriş yapmıştır.

Müfred, “ف ر د” kök harflerinden if‘al babının ism-i mef‘ulü olup sözlükte tek, yalnız gibi manalara gelmektedir.¹⁵⁵ Bir nahiv terimi olarak müfred, mürekkebin aksine birleşik bir manayı ifade etmeyen, başka bir ifadeyle lafzının heceleri lafzın manasının bir kısmına delalet etmeyen lafızlardır.¹⁵⁶ Zemahşerî eserinde müfred lafzını, kelimeyi ifade etmek için kullanmıştır. Nitekim o, “Müfred (üç şeydir bunlar); isim, fiil ve harftir.” demiştir.¹⁵⁷

Müfred bâbına isim, fiil ve harfin tanımını yaparak başlamış, her birine birer örnek zikretmiştir.

A. İsim

Zemahşerî, ismin ayırt edici özelliklerinden isnad edilebilir olmaya dikkat çekerek ismin tarifini şöyle yapmıştır: “İsim, üzerinde isnad bağlantısı kurulabilecek bir manaya delalet eden (lafızdır).”¹⁵⁸

Müellif, ismin tarifini yaptıktan sonra, ismin kısımları olduğunu belirtmiş ve bu kısımları altı başlıkta incelemiştir. Bunlar, cins ve alem, sıfat ve mevsuf, ayn ve manadır. Bu kısımların detaylı açıklamasına değinmemiş olup yalnızca birer örnekle iktifa etmiştir.¹⁵⁹ Mufasssal’da ilk olarak cins isme değinilmiş, daha sonra cins ismin sıfat ve gayr-ı sıfat olarak kendi içinde ikiye ayrıldığı ve bu iki kısmın her birinin de ayn ve mana olarak alt başlıklarının olduğu zikredilmiştir.¹⁶⁰ Görüldüğü üzere Mufasssal’da bu kısımlar iç içe,

¹⁵⁵ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisanü’l-arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 3/331; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk Zebîdî, *Tacü’l-arûs min cevahiri’l-kâmûs*, (Dâru’l-Hidaye, t.y.), 8/489

¹⁵⁶ Muhammed A‘lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfü ıstılâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm*, thk. Ali Dehrûc, (Beyrut: Mektebetü Lübnan en-Nâşîrûn, 1996), 2/375

¹⁵⁷ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 1b.

¹⁵⁸ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 1b.

¹⁵⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 1b-3b.

¹⁶⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s.23.

biri diğzerinin bir alt başlığı şeklinde açıklanırken Müfred ve Müellef'te birbirinden bağımsız olarak açıklanmıştır.

Daha sonra ismin hallerinden bahsetmiştir. Bu başlık altında i'rab, bina, tesniye, cem'i, izhâr-izmâr, tezkir-te'nis zikredilmiştir.

a) İ'rab

Müellif, i'rabı, “Lafızların sonunun amillerin etkisiyle telaffuz edilebilen veya (edilemeyen) mukadder hareketlerle veyahut harflerle değişmesi” olarak tanımlamıştır.”¹⁶¹

İ'rabı tanımlarken mu'reb lafızların i'rabını esas alarak, hareke veya harf ile yapılan lafzi i'raba ve takdiri i'raba değinmiştir. Nitekim ileride geleceği üzere mahalli i'rabı bina başlığı altında zikretmiştir. Lafzi i'rabı kelimenin sonunda illet harflerinden birinin bulunmaması (sâlim) veya sâlîme benzer şekilde olması (kelimenin sonunda vav veya ya harfinin bulunup da onlardan önceki harfin cezm ile sukun olması) olarak açıklamıştır. Mu'reb yerine “mütemekkin” lafzını tercih etmiştir. Sâlim lafzı ile mu'tel olmayan lafzı kast etmiştir.¹⁶²

Takdiri irabı “Sonu i'rab hareketini alamayan veya alsa da ref' ve cer durumunda telaffuz zorluğu oluşan kelimelerin aldığı i'rab” olarak tanımlamıştır.¹⁶³

Harf ile i'rab alanlar; esma-i sitte, müsenna ve cem'i musahhah (sâlim), كلا وكتا'nın zamire muzaf oldukları durum olarak açıklamıştır. Esmâ-i sittenin muzaf olduğu durumda harf ile i'rablandığını, ancak izafetsiz durumda iken hareke ile i'rab aldığını zikretmiştir.¹⁶⁴

كلا وكتا meşhur kullanımına göre bir zamire muzaf oldukları zaman harf ile i'rab aldıklarını ancak zâhir bir isme muzaf olduğu durumda, takdiri irab aldıklarına dikkat çekmiştir.¹⁶⁵

Mu'reb için mütemekkin lafzının da kullanıldığını zikretmiştir. Mu'rebi kendi içinde munsarif ve gayr-i munsarif olarak ikiye ayırmıştır. Munsarifi “tenvin ve cer kabul eden” olarak tanımlamış, gayr-i munsarifi ise “bu iki hususun kendisinde bulunmadığı” şeklinde açıklamıştır.¹⁶⁶

¹⁶¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 2a.

¹⁶² Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 2a.

¹⁶³ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 2a.

¹⁶⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 2a.

¹⁶⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 2b.

¹⁶⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 2b.

İsimde asıl olanın sarf olduğuna dikkat çekip daha sonra gayr-i munsariflik illetlerini saymıştır.¹⁶⁷ Nitekim tenvin isimlerde asıldır, ismi diğerlerinden ayıran bir özelliğidir. Bu durumda isim neden tenvin aldı diye sorulmaz, bilakis neden tenvin almadığını, gayr-i munsarif olmasındaki illetleri sorar.

İ‘rab bölümünde son olarak i‘rab harekelerinin lakapları, ref‘, nasb ve cerden söz etmiştir. Ref‘ başlığında faili önceleyip onu merfu‘ların aslı kabul etmiştir. Mübteda, haber, kane ve kardeşlerinin ismi, inne ve kardeşlerinin haberi, cinsi nefyeden lânın haberi, leyseye benzeyen mâ ve lânın ismini ise failin mülhakları olarak isimlendirmiştir.¹⁶⁸ Mufasssal’da ise konuyu şöyle izah etmiştir: “Ref‘ failiyetin alametidir. Mülhakları ise ona benzerlikleri itibariyle merfudur.”¹⁶⁹

Nasb alametinin meful için olduğunu zikredip meful çeşitlerini sıralamıştır. Daha sonra hâl, temyiz, müstesna, kâne ve kardeşlerinin haberi, leyseye benzeyen mâ ve lânın haberi, inne ve kardeşlerinin ismi, cinsi nefyeden lânın ismini mefulün mülhakları kabîlinden zikretmiştir.¹⁷⁰

Cer alametinin ise sadece muzafun ileyh için kullanıldığını söylemiştir.¹⁷¹ Nitekim bir isim ancak izafet yoluyla mecrur olur.¹⁷²

b) Binâ

“Sonundaki harekesi ve sükûnu bir âmil sebebiyle olmayan” şeklinde tanımlamıştır. İsimde asıl olanın irab olduğunu vurgulamıştır. Binâda asıl olanın sükûn olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak zamme, fetha ve kesra ile de mebni olan kelimelerin bulunduğunu dile getirmiştir.¹⁷³

c) Tesniye

“Kelimenin sonunda sakın elif veya yâ harflerinden birinin eklenmesi ve bu harflerden önceki harfin harekeli olması ve kelimenin sonunda gelen nûnun meksur olması” şeklinde tanımlamıştır. İzafet durumunda sondaki nûn harfinin düştüğüne dikkat çekmiştir.¹⁷⁴

d) Cem‘

¹⁶⁷ Ebu’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdilhâlık el-Azîme, (Beyrut: Alemu’l-Kutub, t.y.), 3/303.

¹⁶⁸ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 2b.

¹⁶⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s.37

¹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 2b.

¹⁷¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 2b.

¹⁷² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s.98

¹⁷³ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 3a.

¹⁷⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 3a.

Müellif cem‘i, sâlim ve mükesser olarak ikiye ayırmıştır. Cem‘i müzekker sâlimin akıllı varlıklar için veyahut onların sıfatları için kullanıldığını belirtmiş, cem‘i müennes sâlimin ise hem akıllı hem akılsız varlıklar için kullanıldığını belirtmiştir.¹⁷⁵

e) İzhar ve izmar

Muzher, cümlede açık olarak geçen isimdir. Muzmar ise isimden kinaye ile zamirle belirtilene denir. Bu itibarla muzheri; merfu-mansub-mecrur ve muttasıl-munfasıl olarak sınıflandırmaya tabi tutmuştur.¹⁷⁶

Merfu muttasıl muzher: Örn. ضَرَبْتُ¹⁷⁷

Merfu munfasıl muzher: Örn. هُوَ¹⁷⁸

Mansub muttasıl muzher: Örn. ضَرَبَهُ¹⁷⁹

Mansub munfasıl muzher: Örn. إِيَّاكَ¹⁸⁰

Mecrur munfasıl muzher: Yoktur çünkü munfasıl zamir cer mahallinde gelmez çünkü munfasıl, zâhir isim gibi tek başına cümlede bulunurken mecrur olan lafız ise kendisini câr edenle ayrılamaz ve ona takaddüm de edemez.¹⁸¹

Mecrur muttasıl muzher: Örn. غُلَامُهُ¹⁸²

f) Tarif ve tenkir

Marife ismi beş çeşit olarak sıralamıştır. Bunlar; alem, muzmer, mübhem (esma-i işaretler ve ism-i mevsuller), elif lam almış isim ve son olarak bu dördünden birine muzaf olan isim.¹⁸³

Nekra ise bir cinsin özel bir ferdi kastedilmeden o cinse verilen isme denir. Kitap, adam, ağaç vb. gibi.¹⁸⁴

g) Tezkir ve te’nîs

¹⁷⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3a.

¹⁷⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3a-3b.

¹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3a.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.

¹⁷⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.

¹⁸⁰ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.

¹⁸¹ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn Fetlî, (Beyrut: Müessesetü'r-risale, t.y.), 2/117.

¹⁸² Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.

¹⁸³ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.

¹⁸⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.; Müberred, *el-Muktedab*, 4/276.

Müzekker ismi “müennes alâmetleri olan tâ ve elifi taşımayan isim”, müennes ismi ise, “Bu alâmetlerin bulunduğu isim” olarak tanımlamıştır. Daha sonra müennesi hakiki ve mecazi olarak ikiye ayırmış, hakiki olanların çoğunlukta olduğunu belirtmiştir. Müenneslik alâmeti olan tâ’nın (ة) kelimeye açık olarak geldiği gibi mukadder olarak geldiğini belirtmiştir. Mukadder müennes kelimenin, müennes olma alâmeti için isnad ilişkisi içinde olduğu durumu ve ism-i tasgir kalıbındaki halini delil olarak getirmiştir. Örneğin أرض kelimesinin müennes olduğu; fiil aldığı zaman müennes kalıpta gelmesinden (أُقْبِلْتُ الْأَرْضَ) ve ism-i tasgir olduğu zaman (أَرْضِي) şeklinde gelmesinden anlaşılır.¹⁸⁵

B. Fiil

Müellif fiili “Bir zaman diliminde meydana gelen bir iş ifade eden (lafızlardır)¹⁸⁶” şeklinde tanımlamıştır. Daha sonra fiili mazi-muzari-emir, müteaddi- gayr-i müteaddi, tam-nâkıs olarak kısımlara ayırıp incelemiştir.¹⁸⁷

Mazi fiili “Olmuş, geçmişte gerçekleşmiş bir manayı ifade eden” şeklinde, Muzari fiili “Şimdiki zamana ve gelecek zamana delalet edebilecek ve başında dört zâid harf (hemze, nun, tâ ve yâ) bulunduran” şeklinde, emir fiili ise “Failin muhataba yaptığı emirdir” şeklinde tanımlamıştır.¹⁸⁸

Müteaddi fiili “Fiilin mef’ul alması” şeklinde tanımlamış, bazı fiillerin iki mef’ul hatta üç mef’ul aldığına da dikkat çekmiştir. Gayr-i müteaddi fiili “Failden başka bir öge almayan” şeklinde tanımlamıştır.¹⁸⁹

Tam fiili, “Failinin üzerinde sukût edilebileceği” yani mananın fiilin faili ile tamamlandığı şeklinde açıklamıştır. Nakıs fiili ise “Fiilin failinin üzerinde durulamayacağı” bir başka ifadeyle mananın tamamlanmadığı mananın tamamlanması için başka bir lafza daha ihtiyaç duyulduğu fiil çeşidi olarak zikretmiştir.¹⁹⁰

Nakıs fiilleri; kâne ve kardeşleri, efal-i mukarebe, medih ve zemm bildiren fiiller, teaccüb bildiren fiiller şeklinde açıklayıp örneklere yer vermiştir.¹⁹¹

¹⁸⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.

¹⁸⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 1b.

¹⁸⁷ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.

¹⁸⁸ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.

¹⁸⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 3b.-4a.

¹⁹⁰ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 4a.

¹⁹¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 4a.

Ardından müellif, isim bahsinde ismin halleri mevzusuna yer verdiği gibi fiil bahsinde de fiilin halleri başlığına yer vermiştir. Bu başlık altında irab ve binâyı zikretmiştir.

a) İ'rab

Muzari fiilin mu'reb olduğu ifade etmiştir. Muzari fiilin manevi bir âmille merfu olduğunu belirterek Basralı nahivcilerin görüşünü benimsemiştir.¹⁹² Muzari fiilin, nasb edatlarıyla mansub olduğunu, cezm edatlarıyla da meczum olduğunu belirtip Kur'an'dan ayetlerle şâhit getirmiştir.¹⁹³

b) Binâ

Emir fiil ile mazi fiilin mebni olduğunu belirttikten sonra, emir fiilin sükûn ile mazi fiilin ise fetha ile mebnî olduğunu dile getirmiştir. Bina lil fail ve bina lil mef'ul olarak iki alt başlığa yer vermiştir. Binâ lil fail başlığında malum fiili binâ lil mef'ul başlığında ise meçhul fiile değinmiştir.¹⁹⁴

C. Harf

Harfin tanımı, "Manası başkasında olandır."¹⁹⁵ şeklinde yapılmıştır. Ardından harfleri âmil olanlar ve gayr-ı amil olanlar olarak ikiye ayırmıştır. Haller mevzusuna değinip harfin isim ve fiil gibi hâlleri olmadığına değinmiştir.¹⁹⁶

3.2.1.3. İkinci bölüm: müellef

Müellef, "أ ل ف" kök harflerinden tef'il babının ism-i mef'ulü olup sözlükte bir araya getirilmiş, ilişkilendirilmiş, bağlanmış manalarına gelir. Ayrıca yazılmış eser manasına da gelmektedir.¹⁹⁷ Zemahşerî, müellef lafzını aralarında bağlantı bulunan kelime ve kelime grupları için kullanmıştır. Nitekim bu terkipleri dokuz çeşit olarak sıralamış ve aralarındaki anlam ilişkisini (وجه اعتلاهما) gözeterek açıklamıştır.

¹⁹² Sivebeyhî, *el-Kitâb*, 3/9-10; Müberred, *el-Muktedab*, 4/81,

¹⁹³ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 4b.

¹⁹⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 4b-5a.

¹⁹⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 1b.

¹⁹⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 5a.

¹⁹⁷ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü Mekayisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Dâru'l-Fikr, 1979), 1/131; Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan en-Naşirun, 1995), 1/20; Zebîdî, *Tacü'l-arûs min cevahiri'l-kâmûs*, 23/29.

Nahiv ıstılahında ise müellef lafzından ziyade onunla aynı manaya gelen mürekkeb lafzının daha çok kullanıldığını görüyoruz. Bu bağlamda müellef/mürekkeb, lafzının bir cüz'ü manasının bir cüz'üne delalet eden lafızlardır.¹⁹⁸

A. İki isimden oluşan müellef

Bu başlık altında mübteda-haber, muzaf-muzafun ileyh, sıfat-mevsuf, bedel-mübdel minh, te'kid-müekked, hâl- zü'l-hâl, mikdar-mümeyyez, müstesna-müstasna minh, sıfat-ı müşebbehe ve masdara yer vermiştir.

a) Mübteda-haber

İki isimden oluşan müelleflerin ilki mübteda ve haberdir. Zemahşerî, haber lafzı yerine Sîbeveyhî'nin de el-Kitab'da kullandığı (المبتدأ والمبني عليه) “Mübteda ve ona bina edilmiş (lafız)” ibaresine yer vermiştir.¹⁹⁹ Daha sonra (وجه انتلافهما) diyerek aralarındaki anlam ilişkisini, haberin mübtedaya isnad edilmiş olması ve haberin mübtedadan bilgi vermesi, olarak açıklamıştır.²⁰⁰

Ardından haberin, cümle şeklinde gelebileceğinden bahsetmiştir. Bu durumda cümle ile mübtedayı birbirine bağlayan cümleden mübtedaya dönen bir zamir olur. Cümle haberin yukarıda bahsedilen iki hükmünü alarak, mübtedaya isnad edilmiş olur ve mübtedadan haber verir. İrabı da mahallen ref²⁰¹ olur.

Zemahşerî, cümle şeklinde gelen haberi, isim cümlesi (örn. زيد أبوه منطلق) ve fiil cümlesi (örn. زيد قام أبوه) olarak ikiye ayırmıştır. Fiil cümlesine, şibih cümle (örn. زيد أمامك) ve şart cümlesini (örn. زيد إن أكرمه أكرمك) de dahil etmiştir. Nitekim şibih cümleye verdiği örnekte haberi fiil takdir ederek (التقدير: استقر أمامك) açıklamıştır. Bu anlamda Basralı nahivcilerin ekseriyetiyle aynı görüşü paylaşmıştır.²⁰² el-Mufasssal'da ise, Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) el-İzah adlı kitabındaki usule uygun olarak, haberin cümle şeklinde gelmesini dört kısıma ayırmış şibih cümleyi ve şart cümlesini ayrı bir başlık olarak yer vermiştir.²⁰³

¹⁹⁸ Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-Arabiyye, 1984), 1/269.

¹⁹⁹ Ebû Bîşr Sîbeveyhî Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Muhammed Abdüsselâm Hârun, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988), 1/23.

²⁰⁰ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 5b.

²⁰¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 5b.

²⁰² Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 5b.

²⁰³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s.49.; Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-İzah*, thk. Dr. Kazım Bahrû'l-Mürçân, (Beyrut; Alemü'l-Kütüb, 1990) s.92-93.

Müellif, mübteda ve haber arasındaki ilişkiyi, herhangi bir kişi, nesne veya olaydan yargı bildirme, bilgi verme olarak açıklamıştır. Örneğin “Zeyd ayaktadır.” Cümlesinde Zeyd’in o anki halinden bir bilgi verilmiştir. Bu açıdan mübteda ve haberden oluşan cümle sıdk veya kizb anlamı taşımak zorundadır. Bir yargı bildirmeyen, sıdk ya da kizb anlamı taşımayan soru, emir, nehiy gibi cümlelerde mübteda ve haber arasındaki gibi bir ilişkiden söz edilemez.²⁰⁴

b) Muzaf-muzafun ileyh

Muzaf ve muzafun ileyh arasındaki ilişki, tamlayan ile tamlanan unsur arasındaki aidiyet ilişkisi (ihtisas) veya tamlayanın tamlamanın durumundan haber vermesi, açıklamasıdır (tebyîn).

Müellif, ihtisas manasında olan izafet için غلام زيد ibaresini örnek olarak göstermiştir. Bu örnekteki izafet, lâm-ı tahsis manası taşır, غلام lafzı زيد lafzına tahsis edilmiş olur. Böylece “çocuk” lafzı herhangi bir çocuk olmaktan çıkıp, Zeyd’in çocuğu olarak özelleştirilmiştir.

Tebyîn manasına gelen izafet türü için ise, خاتم فضة örneğini vermiştir. Bu örnekte ise min-i beyaniye manası vardır. Çünkü muzafun ileyh muzafın türünü açıklamak için gelmiştir. “Gümüş” lafzı yüzüğün cinsini açıklamıştır. Bu izafet türüne manevi/hakiki izafet denir.²⁰⁵

Muzafı, ism-i fail, ism-i meful gibi sıfat olan izafet türünü lafzi/mecazi izafet olarak isimlendirilmiştir. Bu izafet türünde hakiki izafet türünde olduğu gibi, iki kelime arasında bir aitlik veya telif ilgisi yoktur sadece şekil olarak bir tamlama durumu söz konusudur. (Örn. حسن الوجه)

Zemahşerî lafzi izafetin mana yönüyle bir izafet olmayıp sadece şekil yönünden bir tamlama olduğunu söylerken onu fiilin i‘rabına benzetmiştir.²⁰⁶ Nitekim fiildeki i‘rab isimdeki gibi hakiki değildir çünkü ismin i‘rab alması için gereken failiyet, mefuliyet, izafet gibi manaları fiil taşımaz. Fiil, sigasının ve harflerinin değişimiyle bir zamana ve oluşa delalet eder, manasının anlaşılması için iraba ihtiyaç duymaz. Bu nedenle fiildeki

²⁰⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 5b.

²⁰⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 5b.

²⁰⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 6a.

i‘rab hakiki değildir.²⁰⁷ Fiildeki i‘rab hakiki olmadığı gibi, lafzi izafetteki izafette hakiki değildir.

c) Sıfat-mevsuf

Sıfat-mevsuf arasındaki ilişki sıfatın mevsufun birtakım hallerine delalet etmesi olarak açıklanmıştır. Örneğin “çalışkan öğrenci” tamlamasını ele aldığımızda görüyoruz ki öğrenci ve çalışkanlık sıfatı arasında bir ilişki kurularak öğrencinin çalışkan olma halinden bize haber vermektedir.²⁰⁸

Mübteda-haber cümlesinde haberin cümle şeklinde gelmesi gibi sıfattan cümle şeklinde gelebilir. Bu durumda sıfat cümlesi mevsufa dönen bir zamirle sıfatın vasfîyyet hükmünü almış olur. Mevsufun cümledeki konumuna göre de mahalli olarak merfu, mansub veya mecrur olur.²⁰⁹

Sıfat cümle şeklinde de gelebilir. (örn. رجل أبوه كريم) Bu durumda cümle sıfatın vasfîyyet özelliğini ve mevsufun i‘rabına göre i‘rab alma özelliğini almış olur. Nitekim örnekte cümle şeklinde gelen sıfat “adamın babasının cömert olması” manasında vasfîyyet özelliğini taşır ve mevsuf merfu olduğu için cümle de mahallen merfu olmuş olur.²¹⁰

d) Bedel-mübdel minh

Bedel ve mübdel minh arasındaki ilişki, mübdel minhin bedelden önce gelerek bedele ön hazırlık yapması ve böylece bedelin, mübdel minhin manasını takviye etmesi ve vurgulamasıdır.²¹¹

Müellif, bedelin türlerini, “mübdel minhe muadil olarak gelen” (örn. رأيت زيدا أخاك), “mübdel minhin bir kısmını belirtmek için gelen” (örn. ضربت عمرا رأسه) ve “mübdel minhin bir özelliğinden haber verip oluşabilecek karışıklığı gidermek için gelen” (örn. مررت برجل حمار) (أعجبني زيد ثوبه) olarak üç kısım da incelemiştir. Bedel-i galata da (örn. مررت برجل حمار) değinerek bu bedel türünün ancak düşünülmeden konuşulan kelimada veya irticalen söylenen bir sözde açığa çıktığından bahsetmiştir.²¹²

²⁰⁷ Ebü Muhammed Abdullāh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed el-Haşşāb el-Bağdādî, *el-Mürtecel fî Şerhi’l-Cümel*, thk. Ali Haydar, (Dimaşk: 1972), s.323.

²⁰⁸ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 6a.

²⁰⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 6a.

²¹⁰ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 6a.

²¹¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 6a.

²¹² Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 6a-6b.

Zemahşerî, bedelin mübdel minhe marifelik veya nekralık yönünden uymasının şart olmadığını belirttikten sonra nekra olarak gelen bedelin sıfat alması gerektiğini söylemiştir.²¹³ Bu duruma delil olarak da ayetten şahit getirmiştir.²¹⁴

e) Te'kid-müekked

Aralarındaki ilişki, müekkedin üzerindeki şüpheyi ve yanlış anlaşılmayı giderme (örn. جاءني زيد نفسه) veya müekkedin manasını kapsamlıdır ve genelleme (örn. جاءني القوم) olarak açıklanmıştır. Müekkedin marife olması gerektiğini de vurgulanmıştır.²¹⁵

f) Matuf-matuf aleyh

Atfin iki çeşit olduğunu, bunların ilkinin harf ile yapılan (örn. جاءني زيد وعمرو) ikincisinin ise harf ile yapılmayan (atf-ı beyan) olduğu (örn. جاءني زيد أبو عمرو) zikredilmiştir. Harf ile yapılan terkipte, matuf ve matuf aleyhin ortak bir hükümde birleşmesi ilişkisi söz konusudur. Harf ile yapılmayan terkipte ise matufun aleyhin matuf tarafından açıklanma durumu vardır. (Örnekte olduğu gibi; “Bana gelen kişi Ebû Amr olan Zeyd’dir.”) Ancak matufun aleyh isimdir bir zâta delalet eder, bir hâle delalet eden sıfat değildir.²¹⁶ Bu durumda atf-ı beyân ile sıfatın karıştırılmaması gerekir.

g) Hal- zü'l-hal

Aralarındaki ilişki hâlin, fiil gerçekleştiği sırada sahibinin durumunu beyan etmesidir. (Örn. ضربت زيدا قائما) Sâhibu'l-hâlin marife, hâlin ise nekra gelmesi gerekir, bu durum sağlanmazsa sıfat mevsuf ilişkisine döner.²¹⁷ Ancak sâhibul-hâl hâle takdim olunursa sâhibu'l-hâlin nekra gelir.²¹⁸

h) Temyiz-mümeyyez

Temyiz bir cümlede manasında kapalılık olan bir nesneyi açığa kavuşturmak için gelir (örn. عندي عشرون درهما) dolayısıyla aralarındaki ilişki, temyiz mûmeyyez üzerindeki belirsizliği kaldırmasıdır.²¹⁹

i) Müstesna-müstesna minh

²¹³ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 6b.

²¹⁴ Şevâhit kısmında açıklanacaktır.

²¹⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 6b.

²¹⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 6b.

²¹⁷ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 6b-7a.

²¹⁸ Şevâhit kısmında açıklanacaktır.

²¹⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7a.

İstisna, cümledeki genel hükümden bir edat vasıtasıyla bir kısmı hariç tutmaktır.²²⁰ Müspet istisna, istisna cümlesinin olumlu olduğu (Örn. جاء الطلاب إلا زيدا), menfi istisna ise istisna cümlesinin olumsuz olduğu (örn. ما جاءني أحد إلا زيد) durumdur. İster müspet ister menfi istisna olsun, müstesna ve müstesna minh arasındaki ilişki aynı fiilden etkilenecek ikisinin de istisna hükmüne dahil olmalarıdır.²²¹

j) Sıfat-ı müşebbehe ve mastar- failleri ve mef'ulleri

Aralarındaki ilişki fiilin, fail ve meful ile arasındaki ilişki gibidir.²²² Fiilin fail ve meful alması gibi sıfat-ı müşebbe ve mastar da fiil gibi amel ederek fail ve meful alabilirler.

k) Aralarında bir anlam ilişkisi olmayan telifler

Bu kısımlar dışında kalan عشر خمسة, بين بين, بعليك, كرب, معدي gibi iki isimden oluşan müellefler arasındaki telif, basit harflerle oluşturulan kelimelerin telifi gibidir. Teliflerine, teliflerini gerektirecek bir sebep varmış nazarıyla bakılmaz, aralarında kurulmuş bir ilişki yoktur.

B. Fiil ve isimden oluşan müellef

a) Fiil-fail

Aralarındaki anlam ilişkisi isnaddır.²²³ Yani eylemi yapan varlık ile eylem arasında kurulan bağlantıdır. (örn. ضرب زيد)

Fiil ve failden oluşan ancak özel isim niteliğinde kullanılan “تأبط شرا, برق نحره, وشاب قرناها” gibi örnekleri incelediğimizde görüyoruz ki, başlangıçta cümle kurulurken fiil ve fail arasındaki isnad ilişkisi burada da mevcuttur ancak bu kelime grupları daha sonra kalıplaşarak özel isim olarak kullanıldığı için isnad terkibi dışında kalmışlardır.²²⁴

b) Fiil-mef'ul

Mef'ul, cümlede gerçekleşen olayın, üzerinde meydana geldiği ögeyi belirtmek (örn. ضربت زيدا) veya fiili pekiştirmek (örn. ضربته ضرباً) veya fiilin gerçekleştiği yeri (örn. ضربته أمامك) ve zamanı belirtmek (örn. ضربت زيدا يوم الجمعة) veya fiilin yapılış amacını açıklamak (örn. ضربته تأديبا له) maksadıyla gelen ögedir.²²⁵

²²⁰ İsmail Durmuş, “İstisna”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/388-390.

²²¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7a.

²²² Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7a.

²²³ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7b.

²²⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7b.

²²⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7b.

c) Fiil-hâl/ temyiz/ müstesna

Hâl, fiilin meydana geldiği vakitle ilişkilidir.²²⁶ Fiilin gerçekleştiği zamandaki öznenin durumunu açıklar. Bu yönüyle sıfattan farklılık arz eder. Nitekim sıfat bir nesnenin uzun vadede üzerinde taşıdığı bir özellikten haber verirken hâl ise yalnızca fiilin gerçekleştiği zamanki durumundan haber verir. (Örn رأيت زيدا قائماً)

Temyiz ve fiil arasındaki ilişki, fiilin failinin kapalılık veya anlaşılmama durumuna açıklık getiren lafız olmasıdır. (Örn. طاب زيد نفساً)²²⁷

Müstesnanın fiil ile olan ilişkisi, fiilin mefulü ile olan ilişkisine benzer.²²⁸ Nitekim müstesna da meful gibi cümlelerin asıl ögeleri olan fiil ve fîl zikredildikten sonra bir başka deyişle cümledeki hüküm tamamlandıktan sonra gelir.²²⁹

C. Harf ve isimden oluşan müellef

a) Harf-i tarif- muarraf Bih

Harf-i tarif diye nitelendirdiğimiz elif-lam isimleri belli etmek, cins isimden ayırarak o cinsin içindeki bir ferdi belirli kılmak ve öne çıkarmak amacıyla kullanılır. Esasen harflerin isme gelmesiyle harflerin manaları o isimde ortaya çıkar. Aralarındaki ilişki de ortaya çıkan mana çerçevesinde olur.²³⁰

b) Harf-i nidâ-münâdâ

Zemahşerî, Basralı nahivcilerin görüşüne uygun bir şekilde, münâdânın aslında gizli bir fiil ile nasb olduğunu dile getirmiştir.²³¹ Keza el-Mufasssal'da da bu konuyu açıklamış, münâdânın gizlenmesi vacip olan bir fiil ile nasb olduğunu belirtmiştir. Nedenini ise münâdânın fiilsiz bir şekilde sıkça kullanımından dolayı olduğunu zikretmiştir.²³²

el-Müfred ve'l-Müellef'te Zemahşerî bu konuya dair Sîbeveyhi'den nakil yapmıştır. Sîbeveyhi el-Kitap'ta şöyle demiştir: “Ya Abdullah! Nidasından maksat Abdullah'ı istiyorum, ona sesleniyorum, onu kastediyordumdur. Ancak nidanın ya harfiyle kesret-i istimalinden sebeple fiil hazfedilmiştir, fiilin bedeline nida harfi gelmiştir.”²³³ Bu nedenle fiilin unutulması ve söylenmemesinden hareketle fiilin hazfi vacip olmuştur. Te'lif

²²⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7b.

²²⁷ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7b.

²²⁸ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7b.

²²⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s.99; Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, tkd. İmîl Yakup, (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 2001), 2/69.

²³⁰ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 7b.-8a.

²³¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8a.; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/23; Müberred, *el-Muktedab*, 4/202.

²³² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 1/60.

²³³ Sîbeveyhi, *el-Kitap*, 1/291.

cihetinden baktığımızda münâdânın fiille-meful arasındaki gibi bir bağı kalmamış, kendi başına nida harfîyle bir te'lif oluşturmuştur.²³⁴

Münâdâ muzaf olursa veya şibh-i muzaf olursa veya nekra olursa, münâdânın i'rabı mansûb olur. Veyahut münâdâ müfred marife olursa bu durumda i'rabı zamme üzere mebni olur.

Nida ile yardım talebi kastedilirse yardım istenilen ögeye lââm-ı meftuhe gelip onu meksur yapar. “يَا لِّلّٰهِ الْمُسْلِمِينَ” örneğinde olduğu gibi.

D. Müellef harf-fiil

a) قد

قد harfî mazi fiil ile kullanıldığı zaman geçmişte gerçekleşen olayın şimdiki zamana yakın olduğundan haber verir. Müezzinin kamet getirirken قامت الصلاة demesi gibi. Nitekim burada “kamet getirildi, tam da biraz önce getirildi” kastedilir. قد harfî muzari fiil ile kullanıldığında ise cümlede gerçekleşen eylemin nadir olduğu ifade edilmiş olur. إن الكذب قد يصدق örneğinde olduğu gibi. Burada mana, “yalancı da bazen doğru söyler”dir.²³⁵

b) سوف

Bu harfler tehir etme, erteleme manalarına gelir.²³⁶ Fiilin belli bir zaman sonra yani gelecekte vuku bulacağını ifade eder.

E. İki harften oluşan müellef

لولا ve (لا) harflerinden oluşan

لوما ve (ما) harflerinden oluşan

هلا ve (لا) harflerinden oluşan teşvik etme manasını vermek için kullanılır.²³⁷

لما ve (ما) harflerinden oluşan ise nefiy harflerindendir. Fiil eyleme dökülmemiş ancak yapılması umulan ve beklenen veyahut fiilin yapılmasının daha zamanı olduğunu belirtmek için kullanılır.²³⁸

ألا ve (أن) harflerinden oluşan

أما ve (ما) harflerinden oluşan

²³⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8a

²³⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8a.

²³⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8a.-8b.

²³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/98, 3/115; Müberred, *el-Muktedab*, 3/76.

²³⁸ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8b.

إما (ما) ve (إن) harflerinden oluşan

Bu harfler arasındaki telif, iki isimden oluşan müellefler bahsinin sonunda geçtiği معدي كرب telifindeki ilişki gibidir. Telifleri bir illete dayanmaz.²³⁹

F. Müfred ve müelleften oluşan müellef

a) İsim-müellef

-Zaman zarfları ve benzerlerinin cümleye muzaf oldukları durumda gerçekleşir.

(يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ) “O gün insanlar dururlar”²⁴⁰ örneğinde olduğu gibi. Bu durumda cümle müfred olarak, “İnsanların durduğu gün” şeklinde yorumlanır.²⁴¹

-İsm-i mevsul ve sılası arasında kurulan ilişkidir. Sıla cümlesi haber cümlesi gibidir sıdk veya kizb bildirir. Bu durumda inşai cümleler sıra cümlesi olamazlar.²⁴²

b) Harf-müellef

-İbtida ve kase lâmının cümleyle oluşturdukları telif,²⁴³

-İstifham harfleri (أ, هـ, ل) cümlelerin başına gelerek oluşturdukları telif,²⁴⁴

-Mübtada ve habere âmil olarak gelen beş harf (كأن, ليت, أن, لكن, لئ),²⁴⁵

-Fiili nasb eden harfler ve (إن) dışında cezm eden harfler,²⁴⁶ (Müellifin burada (إن) harfini istisna etmesi, onu müfred ve iki müelleften oluşan müellef kısmında yer vereceği içindir.)

-Harf-i cerler ve atıf harfleri²⁴⁷

G. Müellef ve müelleften oluşan müellef

Şart ve ceza cümleleri, atıf cümleleri, atıfsız gelen cümleler, قال den sonra gelen mahkî cümle bu kapsamda değerlendirilmiştir.²⁴⁸

²³⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8b.

²⁴⁰ Mutaaffifin: 6.

²⁴¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8b.

²⁴² Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8b.

²⁴³ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8b.-9a.

²⁴⁴ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9a.

²⁴⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9a.

²⁴⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9a.

²⁴⁷ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9a.

²⁴⁸ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9a.

H. Müfred ve iki müelleften oluşan müellef

Şart harflerinin ve isimlerinin cümlelerle oluşturduğu terkip bu başlık altında incelenmiştir.²⁴⁹

İ. Müellef ve iki müelleften oluşan müellef

İki ayrı harften oluşan (مهما, حيثما, إنما) şart harflerinin şart ve ceza cümleleriyle kurduğu ilişkidir.²⁵⁰

3.2.1.4. Üçüncü bölüm: müellef çeşitleri

Zemahşerî, müellef bahsinde dokuz kısım müellefî zikrettikten sonra, bunları müfid ve gayr-ı müfid olarak bir değerlendirmeye tabi tutmuştur.²⁵¹

A. Müfid müellef

Üzerinde sukut edilebilen bir diğer ifadeyle tam yargı bildiren lafızlardır ki dinleyicinin zihninde tam bir mana oluşturup mananın tamamlanması için başka bir lafza ihtiyaç duymazlar. Bu bağlamda başta mübteda-haber ve fiil-fail terkipleri müfid müellef kapsamında değerlendirilir ve bu cümleler kelam olarak isimlendirilir.²⁵²

B. Gayr-ı müfid müellef

Tam yargı bildirmeyen, mananın oluşması için müfred lafız gibi başka bir ifadeye daha ihtiyaç duyan lafızlardır.²⁵³

3.2.2. İstişhâd

İstişhâd (استشهاد), (شَهِدَ) kökünden türemiş olup istifal babının mastarıdır. Sözlükte “şahit getirmek, şahit göstermek” manalarına gelmektedir.²⁵⁴ Dil ilimlerinde ise istişhâd, bir kelimenin veya bir ifadenin kullanım doğruluğunu kanıtlamak için nesir veya şiirden getirilen kesin delile denir. Bunun için getirilen örnek şâhid (شاهد) çoğulu (شواهد) olarak isimlendirilir. Kaynaklarda istişhâd kelimesi yerine istidlal veya ihticac kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir.²⁵⁵

İstişhâd ilk olarak Kur'an'ı Kerim'de, anlaşılması güç olan lafızların manalarını tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Bu anlamda başvuru ana kaynaklar Arap şiir ve nesir

²⁴⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9a.

²⁵⁰ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9a.-9b.

²⁵¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9b.

²⁵² Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9b.

²⁵³ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 9b.

²⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisanü'l-arab*, 3/238.

²⁵⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, haz. Abdülhakîm Atiyye, düz. Aladdin Atiyye, (Dımaşk: Dâru'l-Beyrutî, 2006), s.22; İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397

olmuştur.²⁵⁶ Arap dilinde oluşan bozulmalar gramer kurallarını tespit etme ihtiyacı doğurmuş, bu nedenle tefsir amacıyla yapılmaya başlayan bu çalışmalar Arap dilinde de uygulanmaya başlanmıştır.

Sarf, nahiv ve lügat ilimlerinde istişhâd edilen kaynaklar konusunda dil alimleri arasında ihtilaflar vardır. Üzerinde ihtilaf edilmeyen ve gramer kuralları belirlenirken başvurulacak temel kaynak Kur'an-ı Kerîm'dir. Çünkü Kur'an en fasih ve hatalardan uzak Arapça sözdür. Zemahşerî eserlerinde Kur'an'ı Kerîm'den üç yüz kırk beş ayeti şâhid olarak getirmiştir. Bunlardan otuz iki tanesi tam ayet olup, üç yüz on üç tanesi ise ayetlerden birer kısımdır.²⁵⁷ Nitekim bazı ayetler kuralın tamamıyla ilgili olduğu halde bazı ayetlerin ise bir kısmı veya bir kelimesi kuralla ilgilidir.²⁵⁸

İstişhâd edilirken başvurulacak bir diğer kaynak Arap kelimeleri, şiir ve nesridir. Dil alimleri şairleri dönemlere ayırmış ve bu dönemleri dilin kullanımı açısından birtakım değerlendirmelere tâbi tutmuşlardır. Bu bağlamda şâhid olarak getirilen şiir ve şairler konusunda da titiz davranılmış, her şairin şiiriyle istişhâd edilmemiştir. Umumiyetle kabul gören tasnife göre şairler; el-Cahiliyyûn, el-Muhadramûn, el-Mütekaddimûn veya el-İslâmiyyûn, el-Müvelledûn veya el-Muhdesûn olarak dört tabakaya ayrılır. Birinci ve ikinci tabaka ile istişhâd edilmesinde bir ihtilaf yoktur. Üçüncü tabaka ile istişhâd edilmesi ise yaygın görüşe göre kabul görmüştür. Ancak Müvelledûn veya Muhdesûn olarak isimlendirilen tabaka ile istişhâd edilmesi o dönemde ziyadesiyle vuku bulan lahn gibi sebeplerden umumiyetle cevaz görmemiştir.²⁵⁹ İstisna olarak nitelendireceğimiz bir tutum, Zemahşerî'nin el-Muhdesûn tabakasından sayılan Ebû Temmâm'ın(ö. 231/846) bir beytini tefsirinde şâhit olarak kullanmasıdır.²⁶⁰ Nitekim o bu durumu şöyle açıklar: “Her ne kadar muhdes şairlerden olduğu için şiirleriyle istişhâd edilmesi caiz görülmemiş olsa da, kendisi (Ebû Temmâm) en nihayetinde bir dil âlimidir, bu nedenle kendi sözlerini rivayet ettikleri ile bir tutarım.”²⁶¹ Zemahşerî'nin bu tutumu kendinden sonra gelen âlimlere de kapı araladığı için eleştiri almıştır.²⁶²

²⁵⁶ Mehmet Reşit Özbalıkcı, “Arap Dilinde İlk İstişhâd”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(1989), s.369-383.

²⁵⁷ Neccâr, *ez-Zemahşerî asâruhu ve menhucuhu'n-nahvî*, s.194.

²⁵⁸ Harun Özel, *Zemahşerî ve Nahiv İlimindeki Yeri*, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), s.109

²⁵⁹ Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 1/5-8

²⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1/113.

²⁶¹ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, s.7.

²⁶² Tural, “*Arap Dilinde Şiirle ve Hadisle İstişhâd Meselesi*”, s.69.

El-Mufasssal'da şiir istişhâdlarına çokça yer veren Zemahşerî, el-Unmûzec'de şiirle hiç istişhâd etmemiştir.²⁶³ El-müfred ve'l-Müellef'te ise iki beyitle şâhid getirmiştir. Hiç şüphesiz bu durum, muhatabı yormadan eğitimde kolaylık sağlamak maksadıyla yapılmıştır.

Bir diğer istişhâd metodu ise hadislerle şâhit getirmektir. Hz. Peygamber'in, Arapların en fasihi olduğuna dair ittifak vardır. Onun hadisleri, Arapların şiir ve nesirlerden istişhâda daha layık olduğu halde ilk dönem nahivcileri hadislerle istişhâd etmekten geri durmuşlardır. Bu durumun nedenleri arasında hadisleri mana ile aktarmanın hadisin metnine zarar vereceği düşüncesi yer almaktadır. Zira mana ile aktarılan hadislerin lafızlarının peygambere ait olması kabul edilemez. Bu durumda üzerine bina edilecek kaidede sıkıntılar meydana gelir. Ancak âlimlerin çoğu hadisleri mana ile rivayet etmenin ancak belli şartlar dahilinde caiz olduğunu yoksa hadisleri mana ile rivayet etmenin caiz olmadığı görüşündedirler. Ve yine hadislerin tedvin edildiği dönemde râvilerin çok titiz davrandığını, hadisleri aynı lafızlarla ve lâhne yer vermeden rivayet ettikleri bilinmektedir. Ayrıca hadisler arap şiirinden daha sıhhatli ve sağlam bir şekilde rivayet edilmiştir. Bu gibi nedenlerden dolayı müteahhirûn uleması hadislerle istişhâd etmişlerdir.²⁶⁴

Zemahşerî müteahhirûn dönemi içinde hadislerle istişhâd eden ilk âlimlerdendir. Bu yönüyle Basralı ve Kûfeli nahivcilere ihtilaf etmiştir. Mufasssal'da yedi tane hadisi şâhid olarak göstermiştir.²⁶⁵ el-Müfred ve'l-Müellef'te ise hadislerle istişhâd etmemiştir.

Zemahşerî, el-Müfred ve'l-Müellef'te on iki tane şevâhid kullanmıştır. Bunlar; Kur'an-ı Kerîm'den dokuz ayet, iki beyit, Hz. Ömer'den rivâyet edilen bir sözdür. Bazı noktalarda ise "Sîbeveyhî şöyle dedi" diyerek onun sözlerini kaynak olarak göstermiştir.

Şâhit olarak getirdiği ayetler:

(وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ) "Allah imanınızı asla zayi edecek değildir."²⁶⁶ Zemahşerî bu ayeti ve aşağıdaki üç ayeti muzari fiili nasb eden edatlar konusunda şâhit olarak

²⁶³ Arslan, "ez-Zemahşerî ve el-Unmûzec Adlı Eseri", s.104.

²⁶⁴ Nusrettin Bolelli, "Hadisle İstişhâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6(1987), s.166-172; Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiirle ve Hadisle İstişhâd Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9(1990), s.67-79.

²⁶⁵ Neccâr, *ez-Zemahşerî asârûhu*, s.203-204.

²⁶⁶ Bakara:184.

getirmiştir. Bu ayette lam-ı te'kid'i nefyin gizli bir (أَنْ) ile kendinden sonra gelen fiili nasb etmiştir.²⁶⁷

“Bunda ölçüyü aşmayın, yoksa gazabıma uğrarsınız.”²⁶⁸ (وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ) Nehyin cevabı olarak gelen (ف) kendinden sonraki (يَحِلَّ) fiilini nasb etmiştir.²⁶⁹

“Keşke bizim şefaathçilerimiz olsa da bize şefaath etseler.”²⁷⁰ (فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا) İstifhamın cevabı olarak gelen (ف) kendinden sonra gelen fiilin (يَشْفَعُونَ) nun'unu hazfetmekle (فَيَشْفَعُوا) nasb etmiştir.²⁷¹

“Keşke onlarla beraber olup ben de büyük bir kazanç elde etseydim”²⁷² Temenninin cevabı olarak gelen (ف) kendinden sonraki fiili (أَفُوزُ) nasb etmiştir.²⁷³

“O yalancı, günahkâr perçeminden!”²⁷⁵ (نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ),²⁷⁴ “Perçeminden” (بِالنَّاصِيَةِ) Zemahşerî, bu ayetleri Müellef bâbının “İki İsimden Oluşan Müellef” başlığının “Bedel” alt başlığında şâhit olarak getirmiştir. Buna göre, bedel ve mübdel minh'in birbirlerine marifelik veya nekralık yönünden uyması şart değildir ancak nekra olarak gelen bedelin sıfat alması gerekir. Ayette (بِالنَّاصِيَةِ) lafzına bedel olarak gelen nekra (نَاصِيَةٍ) lafzı (كَاذِبَةٍ) sıfatını almıştır.²⁷⁶

“Bu öyle bir gündür ki artık konuşamazlar.”²⁷⁷ (يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ), “O gün insanlar dururlar.”²⁷⁸ (يَوْمٌ يَقُومُ النَّاسُ) Bu iki ayet Müellef bâbında, “Müfred ve Müelleften oluşan Müellef” başlığının alt başlığı olan “İsm-ü Zamanın Cümleye Muzaf Olması” bahsinde şâhid olarak getirilmiştir. Nitekim bu ayetlerde geçen (يَوْم) lafzı ismi zamandır ve kendinden sonra gelen cümlelere muzaf olmuştur.²⁷⁹

²⁶⁷ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 4b.

²⁶⁸ Taha:81.

²⁶⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 4b.

²⁷⁰ A'raf:53.

²⁷¹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 4b.

²⁷² Nisa:73.

²⁷³ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 4b.

²⁷⁴ Alak:15.

²⁷⁵ Alak:16.

²⁷⁶ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 6b.

²⁷⁷ Mutaaffîf:6.

²⁷⁸ Mürselât:35.

²⁷⁹ Zemahşerî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, vr. 8b.

(وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ) “Rabbin kıyamet gününde, onların arasında hükmünü verecektir.”²⁸⁰

Bu ayet Müellef bâbında, “Müfred ve Müelleften oluşan Müellef” başlığının alt başlığı olan “Harf ve Müelleften Oluşan Müellef” bahsinde lâmu’l-kaseme şâhid olarak getirilmiştir.

(ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ) “Bunlar benzer bir biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir.”

Zemahşerî bu ayeti Müellef ve Müellefin oluşturduğu Müellef başlığının iki cümleden oluşan müellef alt başlığına şâhit olarak getirmiştir. Bu ayette birinci cümle (ذَلِكَ قَوْلُهُمْ) ikinci cümle ise (يُضَاهَوْنَ) dur.

Şâhid olarak getirdiği beyitler:

(مُوحِشًا طَلُّ(قَدِيمٍ) لِمَيَّة²⁸¹ Meyye’nin korkutucu harabe evleri vardır.)²⁸² Bu beyiti hâl konusunda, sahibi’l-hâlin marife olduğunu ancak hâle takdim edilirse nekra gelebileceğini söyleyerek, şâhit getirmiştir.²⁸³

(بَأَيَّةٍ يُقْدِمُونَ الْخَيْلَ شُعْنًا) (Atlarını yorgun bir şekilde getirmeleri alâmeti)²⁸⁴ Zemahşerî, A‘şa’ya(ö. 7/629 [?]) ait olduğu rivayet edilen bu beyiti, ism-i zaman veya şibhinin cümleye muzaf olması durumuna şâhit olarak getirmiştir.²⁸⁵ Bu beyitteki (أَيَّة) şibh-i ism-i zamandır ve cümleye muzaf olarak gelmiştir.

Şâhid olarak getirdiği Hz. Ömer’den nakledilen söz:

(يَا اللَّهُ لِلْمُسْلِمِينَ!) “Ey Allah’ım Müslümanlara yardım et!”²⁸⁶ mealindeki Hz. Ömer’den nakledilen sözü, münâda bahsinde eğer nidâ etmekten maksat istigâse(yardım talebi) ise lâm fethalı gelir kaidesi için şâhit göstermiştir.

²⁸⁰ Nahl:124.

²⁸¹ Diğer nüshalarda (لَعَزَة) şeklinde yer almaktadır.

²⁸² Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî, *el-Elfiyye*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâî, (Dâru’l-Fikr), 2/260.

²⁸³ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 7a.

²⁸⁴ Bu beyitin A‘şa’ya (ö. 7/629 [?]) ait olduğu nakledilmiştir. Bkz. Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 3/218.

Ancak Bağdâdî (ö. 1093/1682), bu beyitin A‘şa’nın divanında geçmediğini sadece Sibeveyhî’nin *el-Kitâb*’ında rivayet edildiğini söylemiştir. Bkz. El-Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 6/514.

²⁸⁵ Zemahşerî, *el-Müfred ve’l-Müellef*, vr. 8b.

²⁸⁶ Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvâ ve Mahmud Muhammed et-Tânâhî, (Beyrut:Mektebetü’l-İlmiyye, 1979), 3/233.

Rivayete göre Hz. Ömer, bu sözü veba zamanı dua ederken söylemiştir. Bkz. Müberred, *el-Muktedab*, 4/254.

3.2.3. Misalleri

Örnekler, bir bilgiyi veya düşünceyi daha anlaşılır hale getirmek için söylenilen lafızlardır. Teoride verilen bilginin pratiğe dökülmüş halidir. Esasen örnekler eğitici ve öğretici kitapların olmazsa olmazıdır. Bu lafızlar okuyanın zihninde bahsedilen meseleyi somutlaştırarak, konunun zihinde yerleşmesini ve pekişmesini sağlar. Nahiv ilminde telif edilen kitaplarda da hemen hemen her meselenin altında müellifin örneklemelerini görmek mümkündür.

Dil ilimlerinde kullanılan şâhidler ve örneklemeler farklı amaçlar için kullanılır. Şâhid bir dil bilgisi kuralını bir lafzın kullanımın doğru olduğunu kanıtlamak için başvuru lafızlarıdır. Ancak örnekler ise bir kuralı açıklamak ve meseleyi daha anlaşılır kılmak için kullanılan lafızlardır.²⁸⁷

Zemahşerî el-Müfred ve'l-Müellef'te konuları, detaylara girmeden ve okuyucuyu tanımlarda boğmadan basit ve kısa örneklerle açıklamayı tercih etmiştir. Örnek verirken kullandığı bazı lafızlar şunlardır:

- إلى جنس كـ (رجل) وعلم كـ (زيد).
- وإلى عين ومعنى, نحو (فرس) و (ضرب).
- كقولك: أبقلت الأرض.
- تقول: سرت حتى أدخلها.
- قلت: دفع إليه يوم الجمعة أو يوم الجمعة.
- في قولك: جاني القوم إلا زيدا.
- في: طاب زيد نفسها.
- قولهم: جنتك أو ان الحجاج أمير.
- في نحو قولك: جاء زيد وخرج عمرو.

Örnek verirken en sık başvuru lafızları, “كـ” ve “نحو” lafızlarını kullanmıştır. Bazen de muhatap kitle karşısındaymış gibi ikinci tekil kişi (müfred müzekker sigası) ile hitap

²⁸⁷ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *el-Mutavvel*, (1310), s.10.

ederek (كقولك, قلت, تقول) örnek vermiştir. Nitekim aynı usûlü el-Unmûzec’de de benimsemiştir.²⁸⁸

Görüldüğü üzere müellif eserinde, eserin türüne ve amacına uygun bir şekilde öz ve kısa örnekler kullanmayı tercih etmiştir. Muhatabı yormadan îcaz metoduyla hareket etmiş, umumun istifadesini gözetmiştir. Örnekleri, kitabı okuyan kişi karşısındaymiş gibi sunmuş, bu üslupla talebeyi diri tutarak kitapla iç içe olmasını ve kitaptan daha iyi istifade etmesini amaçlamıştır.

3.2.4. Yöntemi

Geçmişten günümüze gerek dini gerek sosyal ve kültürel sebeplerden Arap dili gramerine yönelik sayısız eser telif edilmiştir. Ancak bu eserleri incelediğimizde görüyoruz ki aynı kitabın şerhleri hariç hiçbir nahiv eseri bir diğeriyle yöntem bakımından birebir aynı olmamıştır.²⁸⁹ Nahiv kitaplarında hangi konulara yer verileceği meselesi dahi başlı başına bir ihtilaf konusu olmuştur.²⁹⁰ Eserlerin telifinde kullanılan üslup, konu tertibi, terminoloji kullanımından kaynaklanan farklılıklar eserlerin muhtevasının ve yönteminin birbirlerinde farklı olmasına neden olmuştur. Bununla birlikte nahiv âlimlerinin ortak gayesi nahiv ilminin öğretimini kolaylaştırma ve konuları tekrara düşmeden talebeye düzenli bir şekilde sunmak olmuştur.

Bütün bu farklılıklara rağmen yöntemde benzerlik gösteren nahiv eserlerini belli gruplara ayırmak mümkündür. Kendi aralarında gruplandırabileceğimiz eserler olduğu gibi kendine has telif yöntemiyle herhangi bir gruba dahil edemediğimiz eserler de olmuştur.

Benzerliklerinden dolayı klasik nahiv eserlerini şu sınıflandırmalara tabi tutabiliriz.²⁹¹

- 1- Kelime türleri esas alınarak telif edilmiş eserler, Zemahşerî’nin esas aldığı bu yöntem *el-Mufasssal* eseriyle meşhur olmuştur.
- 2- Kelimenin cümle içindeki konumu göz önünde bulundurularak telif edilmiş eserler: İbn Mâlik’in (ö. 672/1274) *Elfiyye*’si ve *Teshilü’l-Fevâid* adlı eseri bu yöntemle telif edilmiş nahiv kitaplarındandır.
- 3- Âmil-mamûl-irab ilişkisini esas almış eserler, Cürcânî’nin (ö. 471/1078-79) *Avamilü’l-Mie* ve Birgivî’nin (ö. 981/1573) *Avamilü’l-Cedîd*’i bu gruptadır.

²⁸⁸ Arslan, ez-Zemahşerî ve el-Unmûzec Adlı Eseri, s. 107.

²⁸⁹ Ganim Kadûrî el-Hamd, “Nahiv Eserlerinin Te’lifinde Takip Edilen Yöntemler” terc. Ali Bulut, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 8:1 (2008), s.375.

²⁹⁰ Şahin Şimşek, “Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri ve Arapça Öğretimine Etkileri” (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), s. 24

²⁹¹ Ganim Kadûrî el-Hamd, “Nahiv Eserlerinin Te’lifinde Takip Edilen Yöntemler”, s.377-382.

- 4- Mureb-mebni ayrımını dikkate alarak yazılmış eserler. İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) el-Kâfiye adlı eserini bu grupta zikredebiliriz.

Sâbıkan beyan ettiğimiz gibi Zemahşeri *el-Mufasssal*'ı kelime türlerini esas alarak kaleme almıştır. Nitekim gramer konularını dört ana başlıkta toplamıştır. Bunlar; isimler, fiiller, harfler ve ortak konulardır. *El-Mufasssal*'ın özeti mahiyetinde olan eseri *el-Ünmûzec*'de de aynı yöntemi benimsemiş ve kitabı üç baba ayırmıştır, isim, fiil ve harf.

Çalışmamızın konusu olan *el-Müfred* ve *'l-Müellef* eseri ise yöntem bakımından Zemahşeri'nin diğer nahiv risalelerinden ve nahiv alanında yazılmış diğer kitaplardan farklılık arz etmektedir. Öncelikle Zemahşeri, eserine edebi dilini konuşturarak eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimeleri bir arada kullanarak kurduğu sanatlı ve süslü cümleleriyle başlamış, eserin adını, niçin kaleme aldığını ve kimler için kaleme aldığını zikretmiştir. Daha sonra Arap dilini iki kısımda toplamış ve bu başlıkların “müfred” ve “müellef” olduğunu zikretmiştir. Birinci başlık olan “müfred” bölümünde, müfred lafızları (isim, fiil harf); bu lafızların kısımlarını ve alt başlıklarını ayrıntılara ve ihtilaflara çokça yer vermeden birer örnekle zikredip iktifa etmiştir. Aslında müellifin bu babda yaptığı diğer eserlerinde olduğu gibi kelime türlerini esas alarak, isim fiil ve harf ayrımını gözetmek olmuştur. Ancak ikinci bab olan “müellef” kısmında alışılmadık bir yöntemle “müfred” babında zikrettiği lafızların oluşturduğu kelime gruplarını anlam ilişkisi ve irab durumları açısından incelemiştir. Bunu yaparken iki isimden oluşan mürekkep lafızlar bir isim ve bir fiilden oluşan mürekkep lafızlar, harf ve isimden oluşan mürekkep lafızlar gibi başlıklar zikretmiştir. Müellifin bu yöntemi diğer nahiv risalelerinde rastladığımız bir metot olmaması hasebiyle özgünlüğüyle dikkat çeker.

4. SONUÇLAR

Çalışmamızdan elde ettiğimiz sonuçları şu şekilde özetlememiz mümkündür:

Zemahşerî küçük yaşlardan itibaren ilim tahsil etmeye başlamış, bu uğurda diyar diyar dolaşmış, dönemin ünlü alimlerinden dersler almıştır. Muhtelif ilim dallarında yetmişe yakın eser telif etmiş ve birçok alanda söz sahibi olmuştur. Tefsir ilminde kaleme aldığı *el-Keşşâf* adlı eseri tefsir ilminde bir başyapıt kabul edilmiş kendinden sonra gelen alimleri de etkisi altına almıştır. Dil ilimlerinde de otorite sahibi olan Zemahşerî, *el-Mufasssal* ve *el-Ünmûzec* adlı eserleriyle Arap dili sahasında öne çıkan müelliflerden olmuştur.

Araştırmamıza konu olan *el-Müfred* ve *'l-Müellef* eseri ise Zemahşerî'nin nahiv ilminde telif ettiği kısa, öz, nahiv ilmine yeni başlayan öğrencilerin de anlayabileceği bir nahiv risalesidir. Müellif eserin adını *el-Müfred* ve *'l-Müellef* olarak belirtmiş, eseri din konusunda öncü ve şerefli olan Mekke halkı için kaleme aldığını zikretmiş ve eserinde akla uzak gelen noktaları yakınlaştırma ve zor meseleleri kolaylaştırma amaçlarını ve yöntemlerini belirlediğini mukaddime kısmında belirterek bu bilgiler ışığında eserini okuyucuya sunmuştur.

Eserde örnekler kısa ve öz olup çoğu başlık ayrıntıya girilmeden bu örnekler üzerinden zikredilmiştir. Muhtasar bir eser olması hasebiyle de konular şâhitlere fazlaca yer verilmeden duru bir şekilde ortaya konmuştur. Zemahşerî, *el-Müfred* ve *'l-Müellef*'te on iki tane şevâhid kullanmıştır. Bunlar; Kur'an-ı Kerîm'den dokuz ayet, iki beyit, Hz. Ömer'den rivâyet edilen bir sözdür.

Zemahşerî, *El-Müfred* ve *'l-Müellef*'te ona yakın ihtilaflı mesele zikretmiştir. Bu meselelerde çoğunlukla Basralı nahivcilerin görüşlerini benimsemiştir. Yalnızca, üç harfli olup ortadaki harfin sakin olduğu bir isim, nekra olması durumunda munsarif olup olmaması hususunda Kûfeli ve Bağdatlı nahivcilerin görüşüne uymuştur.

Eserde geçen terimler çoğunlukla Basralı nahivcilerin kullandıkları terimlerdir. Ancak Zemahşerî'nin kendine has kullandığı bazı terimler de vardır. Buna göre Zemahşerî, “kinaye” lafzını “muzmer” manasında, “cem‘ul-aksa”yı “cem‘i müntehel-cumu” manasında, “cem‘ul musahhah”ı “cem‘-i sâlim” manasında, “hurufü'l-mebсутa”yı “hurufü't-teheccî” manasında ve “savt” kelimesini ise “harf-i nida” manasında kullanmıştır.

Zemahşerî eserinde bazı külli nahiv kuralları belirlemiştir. Buna göre:

- Arap dili müfred ve müellef olmak üzere iki kısma ayrılır.
- Müellefler, müfid müellef ve gayr-i müfid müellef olmak üzere iki kısımdır.
- Mu‘reb kelimenin aslı munsarif olmasıdır.
- İsimde esas olan i‘raktır.
- Mebni ismin aslı sükûn ile mebniliktir.
- Emir fiilin esas mebniliği sükûn üzerine mebni olmasıdır.

Eserde Arap dili, ekoller arası tartışmalara çok yer verilmeden mantıkî bir zeminde incelenmeye çalışılmıştır. Zemahşerî bu eserinde salt bir gramer öğretiminden ziyade cümleyi oluşturan öğelerin birbirleri arasındaki ilişkiyi incelemiş bu ilişkiden ortaya çıkan manalara değinmiştir. Örnek vermek gerekirse nahiv kitaplarında yer alan bir konu olan “hâl” başlığını yalnızca bir i‘rab olgusu açısından değil, hâl ve sahibi arasında kurulan ilişkiye, hâlin hangi durumda ve hangi mana için kullanıldığına da dikkat çekmiştir. Böylece öğrencinin gramer öğrenirken, gramerin arka planında yatan manaları da öğrenmesi hedeflenmiştir.

Zemahşerî, eserin mukaddime kısmında eseri Mekke halkı için kaleme aldığından bahsetmiştir. Eserde kurguladığı sisteme baktığımızda sanki bu eseri Arap dilini hiç bilmeyen birine değil de anadili Arapça olup dilin gramerine hâkim olmayan kişilere yönelik eseri telif ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim “Ben bu eseri Mekke halkı için kaleme aldım.” ifadesiyle de sanki onlardan bir talep gelmiş de eseri o sebeple kaleme aldığını düşünebiliriz.

Tüm bunlarla birlikte görüyoruz ki eser, her ne kadar mantıkî bir zemin üzerine oturtulmaya çalışılsa da yer yer müellifin konuyu işlerken “teliflerine neden olacak bir illet yoktur” ibaresi dilin her kısmında mantıkî bir nedenin olamayacağı kanısı gözler önüne sermiştir.

el-Müfred ve'l-Müellef eseri, Arapça öğrenen kişiler arasında revaç görmemiş, yazma nüshalarla ibaret kalmış üzerinde yapılan tahkik çalışmaları üçü geçmemiştir. Buradan anlaşılıyor ki, müellif her ne kadar eserini zihninde farklı bir mantıkî zeminde kurgulasa ve öğrenciye sunsa da öğrenci klasik yöntemin dışına çıkmak istemiyor. Klasik yöntemleri terk edip farklı bir tarza yönelmek ve onu benimsemek kolay olmuyor.

KAYNAKLAR

- Abherî, Kemal Cebrî, *Zemahşerî; Siretuhu ve asâruhu ve mezhebuhu en-nahvî*, (Ürdün: Dâru'l-Cinân li'n-neşr ve't-tevzi', 2014) s. 66-67.
- Arslan, İmran, *ez-Zemahşerî ve el-Unmûzec Adlı Eseri*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), s. 107.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd, *Hediyyetü'l- 'ârifîn esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Beyrût: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1951), 2/403.
- Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1997), 1/5-8
- Bolelli, Nusrettin, "Hadisle İstişâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6(1987), s.166-172.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l- 'Arabî*, çev. Abdulhalîm Naccâr, (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1959), 5/ 238.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Zemahşeri ve Tefsiri", *Diyanet Dergisi*, 19/1, (Ocak, 1983), s.64.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf, *et-Ta'rîfât*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-Arabiyye, 1984), 1/269.
- Çelebi, Kâtip, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâtî'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir Arnavut, (İstanbul: İrcica Kütüphanesi, 2010), 3/315.
- Dayf, Abdüsettar, *Dîvânu'z-Zemahşerî* (Kahire: Müessesetu'l-Muhtar,2004), s.341; Yusuf el-Huyemî, *Dîvânu Cârillâh ez-Zemahşerî* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1429/2008)
- Dayf, Şevki, *Medârisü'n-nahviyye*, (Kahire: 1968), s.268.
- Durmuş, İsmail, "İstisna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/388-390.
- Durmuş, İsmail, "İstişad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397
- Durmuş, İsmail, "Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/63-64.
- Durmuş, İsmail, "Mukaddime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/115-117.
- Ebü Ali Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-İzah*, thk. Dr. Kazım Bahrü'l-Mürçân, (Beyrut; Alemü'l-Kütüb, 1990) s.92-93.
- Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, 1982), 3/266.

- Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî, *el- 'İkdu's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata', (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 1998), 6/38.
- Ebü's-Safâ (Ebû Saîd), Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaut- Türkî Mustafa, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, 2000), 25/134.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh, *Nüzhetü'l-elibbâ'fî tabakâtî'l-üdebâ'*, thk. İbrahim es-Samerrâi, (Ürdün, Mektebetü'l-Menâr, 1985), s.290.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Bulga fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luga*, (Kuveyt: Dâru'n-Neşr, 1986), s.75;
- Ganim Kadûrî el-Hamd, "Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler" terc. Ali Bulut, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8:1 (2008), s.375.
- Hamdî, Hafız Ahmed, *ed-Devletü'l-Havazmiyye ve'l-Moğol*, (Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî), s.20-22.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut, Dâru'l-Ğarîb el-İslamî, 1993), 6/2691.
- Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 2/395
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemu Mekayisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Dâru'l-Fikr, 1979), 1/131.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru- Sâdır, t.y.), 5/169.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî, *el-Elfîyye*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekâî, (Dâru'l-Fikr,t.y.), 2/260.
- İbnü'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed el-Bağdâdî, *el-Mürtecel fî Şerhi'l-Cümel*, thk. Ali Haydar, (Dimaşk: 1972), s.323.
- İbnü'l- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İnbâhü'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, 1982), 3/266.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî, *el-Usûl fî'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn Fetlî, (Beyrut: Müessesetü'r-risale, t.y.), 2/117.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisanü'l-arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 3/331.

- İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Muhammed el-Esedî, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemaşerî*, thk. İmîl Yakup, (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 2001), 2/69.
- Kadûrî, Ganim el-Hamd, "Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler" terc. Ali Bulut, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8:1 (2008), s.375.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn 'an esamil-kütub ve'l-fünûn*, (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941), 2/1776.
- Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir Arnavut, (İstanbul: İrcica Kütüphanesi, 2010), 3/315.
- Kâzvinî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), s.525.
- Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (Dımaşk-Dâru'l-Kalem, 1992), s.292.
- Mevsilî, Kemaleddin Ebü'l-Berekât el-Mübarek ibn Şa'ar, *Kalaidü'l-cüman fi ferâidi's-şuarai haze'z-zeman*, thk. Kâmil Selman el-Cebûrî, (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, 2005), 4/358.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlık Azîme, (Beyrut: Alemu'l-Kutub, t.y.), 4/254
- Neccâr, Abdülhamîd Kâsım, *ez-Zemaşerî asaruhu ve menhucuhu'n-nahvî*, (Trablus: Fatih Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1984), s.194
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit, "Arap Dilinde İlk İstişâd", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(1989), s.369-383.
- Özek, Ali, *Zemaşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, Haz. İsmail Kurt (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), s.11.
- Özel, Harun, *Zemaşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), s.109
- Râzî, Ebü Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir, *Muhtârü's-Sihâh*, (Beyrut: Mektebetu Lübnan en-Naşîrun, 1995), 1/20.
- Samerrâî, Fazıl Salih, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye ve'l-lügaviyye i'nde'z-zemaşerî*, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2016), s.107.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Muhammed Abdüsselâm Hârun, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1988), 1/23.
- Sönmez, Selami, "Ebü'l-Kâsım Mahmûd Zemaşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (40), (Erzurum, 2009), s.147-169.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihi*, haz. Abdülhakîm Atiyye, düz. Aladdin Atiyye, (Dımaşk: Dâru'l-Beyrutî, 2006), s.22.
- Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye, t.y.), 2/279.
- Şebir, Ali b. Musa b. Muhammed, “Kitabü'l-Müfred ve'l Müellef li Ebi'l Kâsım ez-Zemahşerî Diraseten ve Tahkikan”, *İmam Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi Mecelletü'l Ulum Dergisi* (2018), s.217
- Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, t.y.), 2/316.
- Şensoy, Sedat, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/565
- Şeybânî, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvâ ve Mahmud Muhammed et-Tânâhî, (Beyrut:Mektabetu'l-İlmiyye, 1979), 3/233.
- Şihâbü'd-dîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yahya, *Ezhârü'r-riyaz fî ahhârî'l-gâdi iyaz*, thk. Mustafa es-Sikâ, (Kahire: 1939), 3/77
- Şimşek, Şahin, *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri ve Arapça Öğretimine Etkileri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), s. 24
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-'ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, 1985), 2/87.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, *el-Mutavvel*, (1310), s.10.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dehrûc, (Beyrut: Mektebetü Lübnan en-Nâşirûn, 1996), 2/375
- Tural, Hüseyin, “Arap Dilinde Şiirle ve Hadisle İstişâd Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9(1990), s.67-79.
- Yüce, Nuri, “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 26/1, (1993), 301
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb Arnavut, (Müessesetü'r-Risale, 1985);
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk, *Tacü'l-arûs min cevahiri'l-kâmûs*, (Dâru'l-Hidaye, t.y.), 8/489

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Müfred ve'l-Müellef*, thk. Ali b. Musa b. Muhammed Şebir, (Riyad: İmam Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi Mecelletü'l Ulum Dergisi, 2018, s.217.

Zemahşerî, *Atvâku'z-zeheb*, (Matbaatü Nuhbetü'l-Ahbâr, 1886), s.35.

Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâi'ki't-tenzîl ve uyûni'l-akâvil fi vucûhit't-te'vîl*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Turâs el-Arabî, t.y.), 1/113.

Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, thk. Muhammed Basil Uyûnu es-Sûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1998), 1/8.

Zemahşerî, *el-Mufasssal fi sina'ti'l-i'rab*, (Amman: Dâru'l-Ammar, 2004), s.29

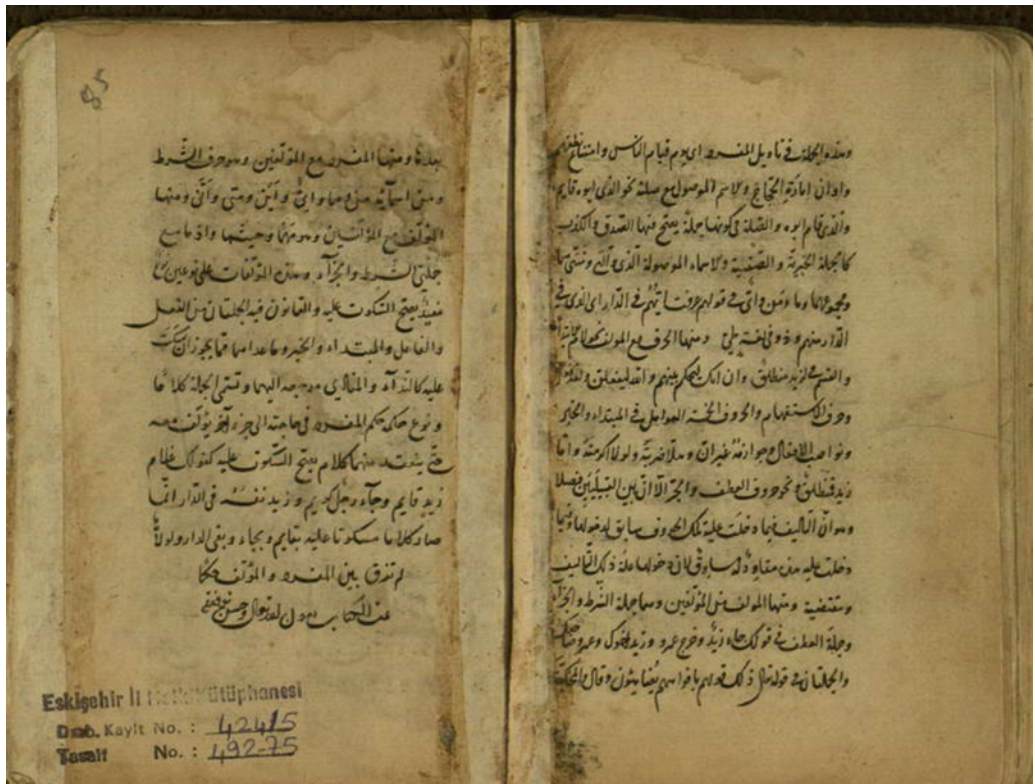
Zemahşerî, *Rebî'u'l-ebrâr ve nûsusu'l-ahbâr*, thk. Abdülemîr Mihnâ, (Beyrut:Muessesetü'l-Âlemî, 1992), 1/8.

Zemahşerî, *Ru'ûsü'l-mesâ'il*, thk. Abdullah Nezîr Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslamiyye, 1987), s.14

Zemahşerî, *el-Ünmûzec*, haz. Sami b. Hamed el-Mansûr, (1999), s.15.

EK-1: NÜSHA ÖRNEKLERİ

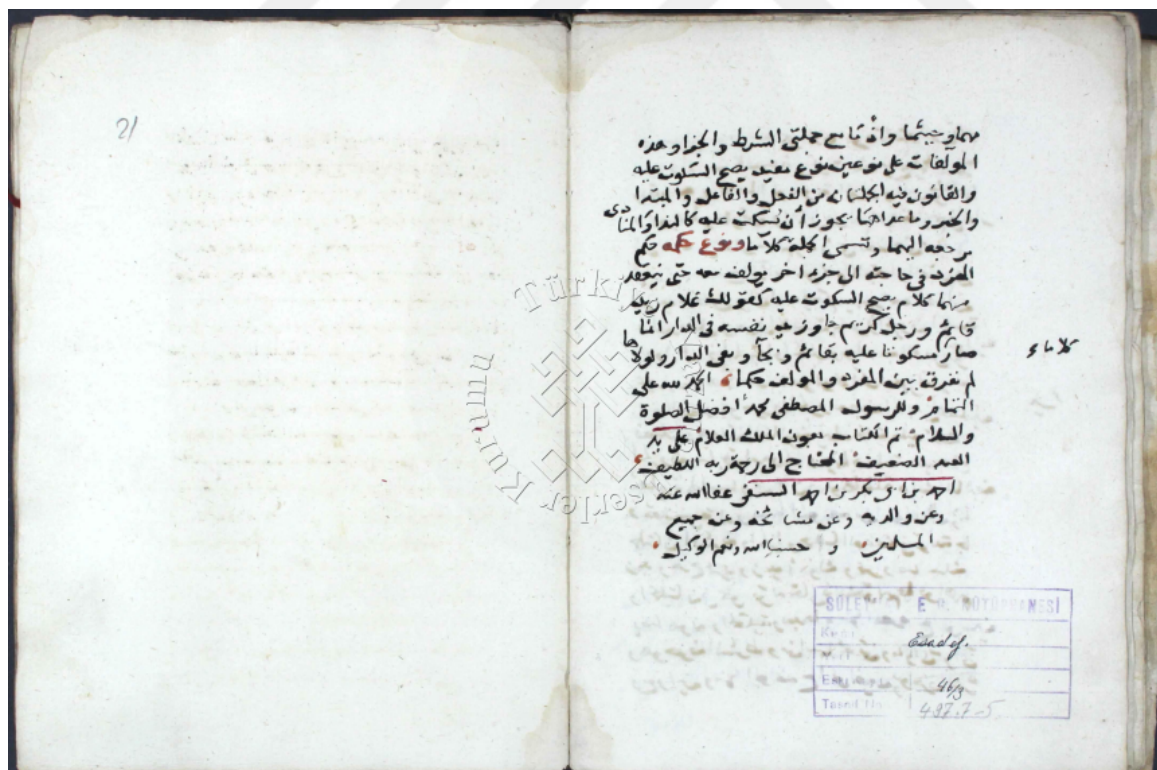
1. el-Müfred ve'l-Müellef-Ankara Milli Kütüphanesi, Eskişehir İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu Demirbaş No: 26 Hk 424/4

2. el-Müfred ve'l-Müellef-Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu 1393 nr.

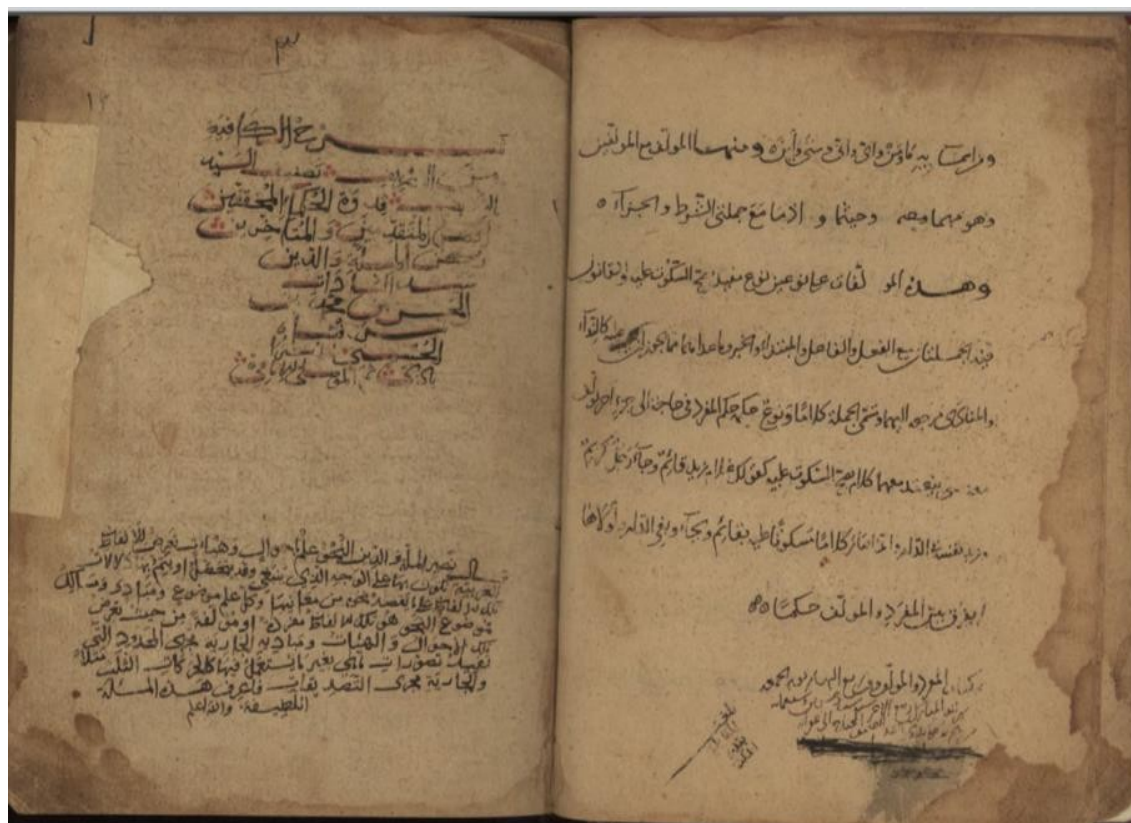
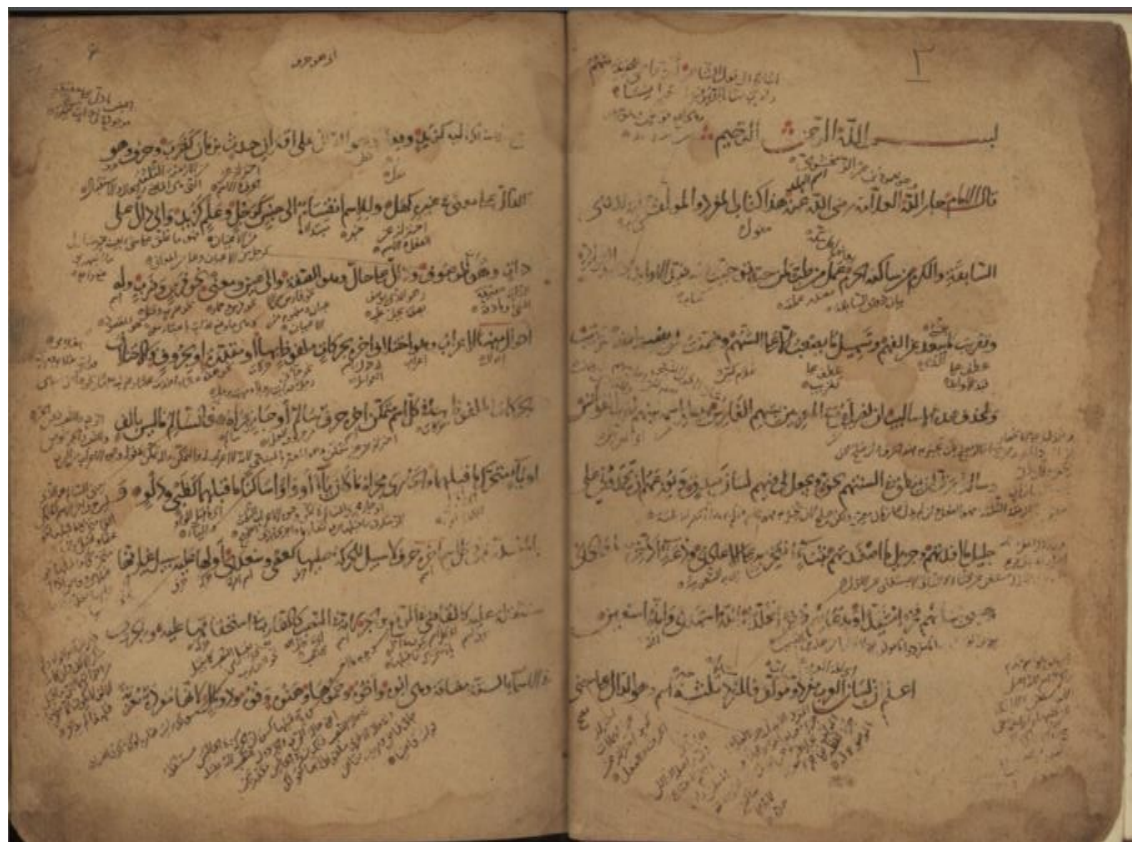

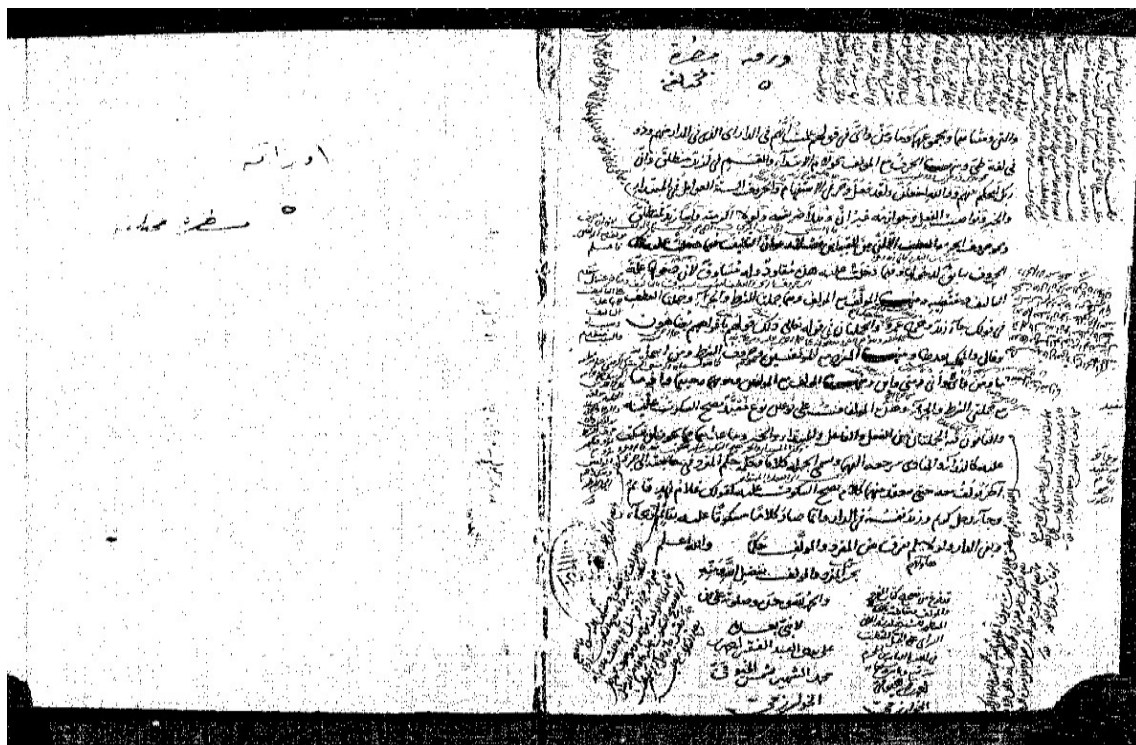
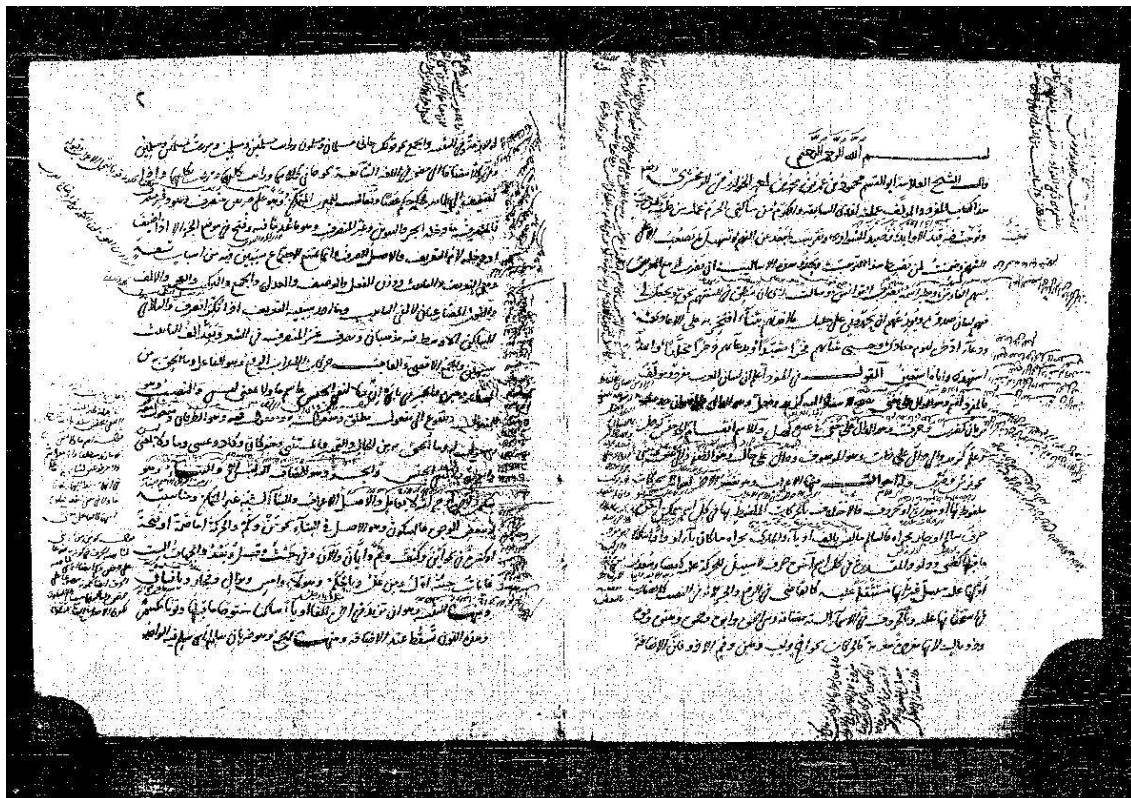
3.El-Müfred ve'l-Müellef-Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu 46 nr.

4.Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu 46 nr.

ÖZGEÇMİŞ

2015’te Bursa İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi’ni bitirdi. 2020 yılında Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinden mezun oldu. 2022 yılından beri Diyanet İşleri Başkanlığı’nda Bursa Yenişehir İlçe Vaizi olarak çalışmaktadır.

TEZDEN TÜRETİLEN YAYIN VE ESERLER

Gündüz, Merve Nur. “*Zemahşeri’nin El-Müfred ve’l-Müellef Eserinin Arap Dili Grameri Açısından İncelenmesi*”. 2. Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı. ed. Abdullah Demir. Ankara: Oku Okut Yayınları, 2022.

<https://doi.org/10.55709/okuokutyayinlari.28>

